

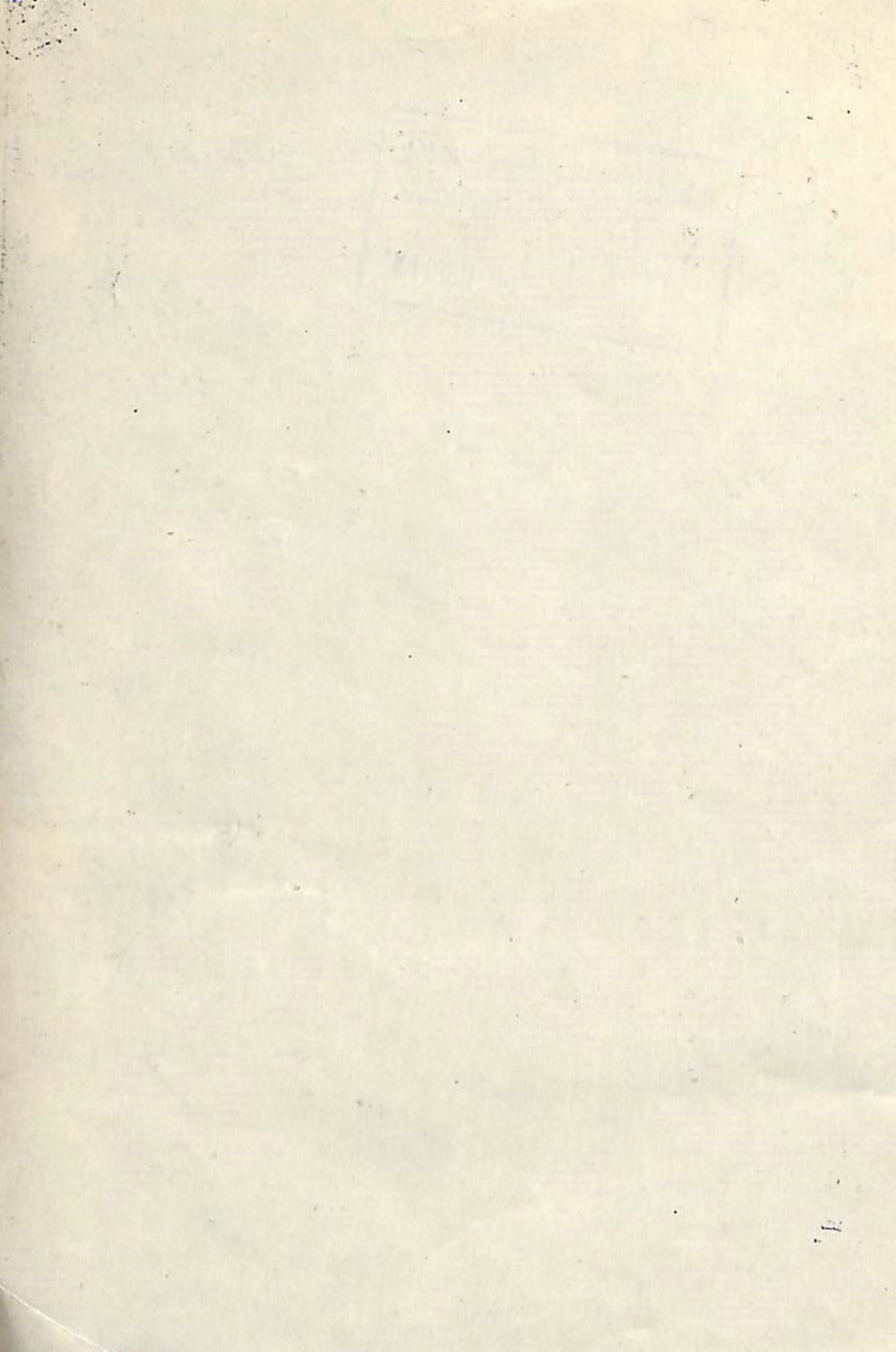
ՆԱԽԴՐՈՒՄ Է ՄԱՅՆ ԳՐԲԸ
ԴՈՔՏՐ Գ. ՄԱՀՈՒՐԵԱՆԻ
ՅԵՐԱՍԱԿԵՆ ԿՐ ԱՅՐԻՑ

ԴՈՔՏ. Գ. ՄԱՀՈՒՐԵԱՆ

ԽՈՐԵՐ

ԵՐԵՎԱՆ, ԹԵՂԻՍԻՍ
1944

A ^{III}
5093

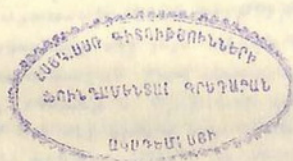
ԳՈՒՅՏ. ԳԱՍՊԱՐ ՄԱՇՈՒՐԵԱՆ

ՆԻՐՈՒՄ Է ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԻԿԱՆ
ԴՈՒՍՏՈՐ Գ. ՄԱՇՈՒՐԵԱՆԻ
ՅԷՇԱՏԱԿԻՆ

ԻՐ ԱՅՐԻՑ

ԽՈՐՀՈՒՐԴՆԵՐ

3448-80

ՏՊԱՐԱՆ «ՄՈՂԵՐՆ», ԹԵՀՐԱՆ

1944

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Այս մտածումների մէկ հաւաքածը՝ «ԽՈՐՀՈՒՐԴՆԵՐ» վերնագրի տակ, առաջին անգամ հրատարակւած է 1918 թւին, իտալերէն լեզուով, Հոռմուս լոյս տեսնող «La Rivista delle Battaglie» հանգէսի նոյն թւի օգոստոս 31-ի № 7 ի մէջ:

Այն ժամանակ որոշել էի մտածումներս առանձին հատորով լոյս ընծայել, և չնայած այն հանգամանքին, որ աշխատութիւնս լրիւ կազմւած էր, սակայն, դժբախտ մի պատահարի հետեանքով՝ ի վիճակի չիղայ տպագրութեան յանձնել:

Վերոյիշեալ հանգէսի խմբագիր պ. Ֆրանչեսկո Սպադաչիօն-ն իր ամսագրի 1918 թ. № 8-ի մէջ գրել է հետեւեալը.

«Յաջորդիւ մամուլին պիտի յանձնւի գործնական փիլիսոփայութեան մի հետաքրքրական հատոր, որն առաջին հերթին մենք ճաշակելով՝ գտնել ենք գերազանց, և իր ժամանակին կը յանձնարարենք մեր ընթերցողներին: Գրքի խորագիրը պիտի լինի «Խորհուրդներ»: Հեղինակն է մեր բարեկամ և աշխատակից Գ. Մաշուրեանը՝ վեհանձն և ազնիւ Հայաստանից»:

Տարիներ անցնելուց յետոյ, նոյն մտածումները, ընդարձակ յաւելումներով, «Խորհուրդներ» վերնագրի տակ, լոյս տեսան թիւրքերէնով հրատարակւած «Ալիք» ժողովածուի (1937 թ.) և «Նաւասարգ» հանգէսի 1937—39 Ա. Բ. Ե. Ը. և Թ. թւերի մէջ:

Հայերէն լեզուով լոյս տեսած մեր այս մտածումների որոշ հատւածներն արտատպեցին «Կեանք» եւ «Արեւոյ» (Փարիզ, 1937 թ. № 9), «Արմենիա» (Բուէնոս Այրէս, 1937 թ. մայիս 11), «Հորիզոն» (Սալոնիկ, 1937 թ. ապրիլ 11), «Ազգակ» (Բէյրութ, 1937 թ. ապրիլ 21) և արտասահմանում լոյս տեսնող հայկական այլ թերթեր:

Միաժամանակ, արտասահմանեան հայ թերթերում, նաև Թեհրանում հրատարակող «Ալիք» երկօրեայի մէջ լոյս տեսան գրախօսական և կենսագրական յօդւածներ՝ զնահատական ջերմ արտայայտութիւններով:

Այսպէս օրինակ, «Կեանք» և Արեւստի գրագետ Ա. Արազեանը նոյն ամսագրի 1937 թ. № 8-ի մէջ գրելով նոր հրատարակութիւնների մասին, և անդրադառնալով մեր աշխատութեան, յայտնում է հետեւեալ կարծիքը.

«Մասնաւոր հետաքրքրութեամբ կը կը կարդացի դոքա. Գ. Մաշուրեանի Խորհուրդներ վերնագրի կրող յօդւածաշարքը: Գիտական փիլիսոփայական բովանդակութիւն ունեցող այս գրութիւնը ջշափայկ է Կեանքի»:

Մանւան, Սիրոյ եւ Յալիսեմականութեան հետ կապւած բազմաթիւ խնդիրներ, որոնց հեղինակը նմանօրինակ շարք մըն ալ լոյս կընծայէ Թեհրանի «Ալիք» երկօրեային մէջ, «Գերիզմաննոցի լուսթեան մէջ» ընդհանուր խորագրով... Յաջորդով դոքա. Մաշուրեանի կենսագրական տեղեկութիւնները*):

«Հայրենիք» աստագրի 1938 թ. № 12-ի մէջ, «Նաւասարդ» հանդէսին ներքաւ գրախօսականում, ստորագրւած Ա. Ա. (պրոֆ. դոքա. Ա. Արեղեան), գրւած է հետեւեալը.

«Մի կարգ յօգւածներէից յիշատակենք... դոքա. Գ. Մաշուրեան՝ Խորհուրդներ, պրոֆ. Ե. Կողպէտլեանց՝ Մարդկութիւնը երեւելի բծերի ազդեցութեան, Վերջին երկուսը Թարգմանական աշխատութիւններ են: Սրանով մէկտեղ, «Նաւասարդ»-ի խմբագրութիւնը չէ սխալել տեղ տալ դրանց: Ոչ միայն նրա համար, որ իրանահայ կարող զէմբեր են հեղինակները, այլ և նրա համար, որ մի առանձին շահեկանութիւն են ներկայացնում այդ գրւածքները: Մասնաւոր յիշատակութեան արժանի է մանաւանդ Մաշուրեանի Խորհուրդներ աշխատութիւնը: Փիլիսոփայական հետաքրքրաշարժ խորհրդածութիւններ են դրանք՝ Կեանքի, Սիրոյ և Մահւան առեղծածների շուրջը: Սիտսնի վերածւած մտածումներ չեն դրանք, այլ աֆորիզմների ձևով արտայայտւած խորհրդածութիւններ: Կենդանի և վառ, միևնոյն ժամանակ՝ նրբին... Մաշուրեանից հետո է յոռետես փիլիսոփայութիւնը. անգամ Մահւան խորհուրդը վերլուծելիս՝ Նա դրական, գործնական և միանգամայն լաւատես փիլիսոփայող է: Կեանքը չի բացատրում՝ անգամ Մահւան ի տես: Խորհուրդները կարգացում են մեծ հետաքրքրութեամբ: «Ալիք» ժողովածուի և թերթի մէջ ևս լոյս են տեսած Խորհուրդներ-ի տարբեր հատւածներ: Արժէ որ դրանք ամէնը հաւաքւեն և լոյս ընծայեն հատորի ձևով ևս: Թարգմանութիւնը կատարւած է մաքուր հայերէնով»:

1937 թ. սեպտեմբեր 19, № 383 թւի մէջ, «Ալիք»-ը տալով կենսագրական տեղեկութիւններ, հետեւեալ կարծիքն է յայտնում.

«Աւելորդ կամ չափազանցւած մեծարանք չէ, որ ընծայում ենք դոքա. Գ. Մաշուրեանին, այլ իր փիլիսոփայական խոհերի և երկերի արժէքի գիտակցութեամբ առաջնորդւած մի գնահատանք»:

«Իր երկերով նա մի նոր սեռ է մտցնում հայ գրականութեան անդաստանը: Գրական մի սեռ, որ անձանօթ է օտար լիզու չը գիտցող հայ ընթերցողին: Պիտի դիտենք նաև, որ մտաւորական անձերից ոմանք նոյն իսկ, առաջին պահ, ինչպէս որ հարկն է, չեն անգրագրանում գրւածքում արծարծւած փիլիսոփայական մտքերի արժէքին: Այս երևոյթը պիտի բա-

*) Կենսագրական տեղեկութիւնները տպւած են «Կեանք և Արեւստ»-ի 1937 թ. № 9-ի մէջ:

ցատրել նրանով, որ մաքրի այդ բնագաւառը նրանց քիչ է զբաղեցրել:

«Հմուտ փիլիսոփայութեան և գրականութեան՝ դոքտ. Գ. Մաշուրեան իր պատրաստութեան կարողութեամբ ու նաև հին ու նոր փիլիսոփայ գրագէտների մտքերի օժանդակութեամբ վերլուծման է ենթարկում հիանքի, Սիրոյ և Մահւան ու Տիեզերքի խորհուրդները: Իր մեթոդը պատմողական ու վերլուծական է միաժամանակ... Դեռևս տարիներ առաջ խտական մասովը գնահատել է իր իմաստասիրական «Խորհուրդներ»ը:

«Մահւան խորհուրդը վերլուծելու դժուար գործին հայ գրագէտներից հազիւ մէկ երկուսն են մինչև այժմ ձեռնամուխ եղել, այն էլ թերի և անյաջող: Այդ տեսակէտից Գ. Մաշուրեանի գործն աւելի հիմնական և արժեքաւոր է»:

Տալով վերոյիշեալ ծանօթութիւնները՝ իմ մտածումների առթիւ արտայայտւած կարծիքների մասին, այսու, նախ պարտք եմ համարում խորին շնորհակալութիւններս յայտնելու պ. Անդրէ Տէր Օհանեանին, որն ամենայն սիրալիութեամբ բարի եղաւ հայերէնի վերածել իմ մտածումները՝ ընտիր և յաջող թարգմանութեամբ:

Երկրորդ՝ ջերմագին շնորհակալութիւններս նաև վերևում յիշատակւած թերթերի խմբագրութեանց և յարգելի գրախօսներին՝ իմ «Խորհուրդներ»ի վերաբերմամբ իրենց ընծայած ուշադրութեան և գնահատութեան համար:

Յոյս ունենալով որ Մտածումներս կարող են գրասէր հասարակութեան կողմից հետաքրքրութեան արժանանալ և ընդառաջելով հայ մասուլի մէջ արտայայտւած բարի ցանկութեան՝ աշխատութիւնս ընդարձակելով և կատարելով որոշ յաւելումներ, լոյս եմ ընծայում ներկայ հատորով:

Աւելորդ չեմ համարում նշել, որ օտար հեղինակների գործերը ցարդ հայերէն լեզուով թարգմանւած չլինելու պատճառով, հարկ եմ համարել նրանց մտքերը տեղ-տեղ ներկայացնել ընդարձակ մէջբերումներով:

Գ. Մ.

ԽՈՐՀՈՒՐԴՆԵՐԻ ԱՆՏԱՌՈՒՄ

ՄԱՐԴՈՒ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ ՏԻԵԶԵՐՔԻ ՄԷՉ

Մեծ Գաղսնիք, միակ Գաղսնիք, ինչ որ կայ՝ Գաղսնիք է:

Մ. ՄԵՅԵՐԼԻՆԿ

Գիշերայ մէջ,—ուր մենք յոյսս զանում ենք,—գիտականք
զլուխը խփում է պատին, իսկ զգէսը մնում է հանգիստ՝ սեն-
եակի մէջտեղ:

ԱՆԱՏՈՒ ՖՐԱՆՍ

— Եթէ մօմենտ հորհուրդների Սրբի մէջ, ի՞նչ կը զանենք այնտեղ:

== Հրաւալի՞ք:

ԴՈՔՏ. Գ. ՄԱՇՈՒՐԵԱՆ

ԽՈՐՀՈՒՐԴՆԵՐ

Մարդու կեանքն անցնում է չորս Խորհուրդների միջով՝ Յղացում, Կեանք, Սէր և Մահ:

Մարդու մէջ և Մարդու շուրջ ամէն ինչ Խորհուրդ է և հրաշք. Հողի, Սէր, Ճշմարտութիւն, Մահ, Ծաղիկներ և Աստղեր:

Բայց հակառակ որ Մարդն ապրում է իր Խորհուրդներին մէջ, հակառակ որ նա սնւում է այդ Խորհուրդներով, պարուրւած է հրաշքներով, նա նրանց չի ճանաչում: Նրանց բնոյթը, նրանց բուն էութիւնը և այդ Խորհուրդների հետապնդած նպատակը նրան մնում են անծանօթ:

Այս Խորհուրդներն այնքան խորն են, որ ամենահմուտ գիտուններն ու փիլիսոփաները մնում են կաշկանդւած, շփոթւած իրենց յայտնութիւնների փնտռութիւն մէջ և իրենց աչքերի առջև՝ մի մշուշ. ճիշտ է, որ այդ մշուշը թեթև է, բայց որը մթագնում է նրանց ծանօթութեանց դէմքը և սրա վրայ նետում մի ստւեր: Աստւածներն այս նիւթի վրայ խորին լըսութիւն են պահպանում և բոլոր դարերն անգիտանում են նրանց ինչ լինելը: Գարող է լինել, որ այս Խորհուրդները հէնց այն բաներն են, որոնք պիտի մնան միշտ անծանօթ: Գրւած է. «Մի՛ փորձէք բնաւ թափանցելու այն բանի մէջ, ինչ որ դուք չէք կարող գիտնալ. դուք հաշիւ կը տաք լըսողութեան, տեսողութեան և ձեր սրտին»¹⁾:

¹⁾ Երկնային գիրք. «Գիշերային ճամբորդութիւն», էջ 285.

* *

Մարդու և Տիեզերական Խորհուրդների միջև մի անթափանցելի քող է տարածւած:

* *

Կեանքի Խորհուրդն աւելի խորն է Մահւան Խորհուրդից, քանզի Մահւան գոյութիւնը մեզ համար գէթ ակնյայտ է և զգալի: Մահը, հետեալաբար, Մարդու համար չունի մէկ կարեւոր Խորհուրդ:

Ընդհակառակը, ամենակարեւոր Խորհուրդը մահկանացուների համար՝ հէնց ինքը Կեանքն է: Քանզի Մահը, իր խորքում, այն է ինչ կայ:

Մէկ ոչինչ ամէն ինչ է. լուծումն իր նախնական տարրերի և ձեւափոխումը նոր տարրերով: Մինչդեռ Կեանքը՝ բազմազան և ալլափոխ ձևի տակ, և ձևի տակ հրաշագան ու աստածային՝ թաղցնում է խկապէս արտասովոր բաներ, որոնք, Մահւան Խորհուրդների համեմատութեամբ, մարդուն թւում են հեղուկների և կամ խմիչքների պէս գերազանց և կենսադուրժ, որոնց էութիւնը թոյն է, վասնզի նա՝ Կեանքը, իրականութեան հերոյթի տակ և երևոյթի տակ յատկութեան, ակնյայտութեան և պարզութեան՝ իր բուն էութեան մէջ մնում է անհասկանալի, անըմբռնելի և համբ, որպէս սֆինքսը:

Մարդն այդ տեսնում է, զգում, նա ապրում է նրա մէջ և նրանով, նա մասնակցում է նրա բազմաաեսակ արտայայտութիւններին և նա նոյնպէս մասնակցում է Կեանքին, բայց, սակայն, չի կարող նրան ճանաչել:

Հակառակ որ Կեանքն ակներև է, մարդն անզոր է թափանցելու նրա Խորհուրդները, որովհետև Կեանքի ծնունդը, վախճանը, բուն էութիւնը, իր հրաշք բնոյթը նրան մնում են բացարձակապէս անծանօթ: Այս բոլոր հարցերի համար մարդու մտածողութիւնը ոչ մի դրական պատասխան չունի: Նա բացարձակապէս չը գիտէ, թէ նրա մէջ ի՞նչ տեսակի Խորհուրդներ են թաքնւած:

* *

Մարդը մեծ է, վասնզի նա ապրում է մեծ Խորհուրդների մէջ, որոնք նրան շրջապատում են և պարուրում:

Մարդը, երկրորդ հերթին մեծ է, վասնզի մեր մոլորակի այսքան էակների մէջ նա միայնակ է, միակն է, որ սահմանւած է փնտռելու այս գաղտնիքների բանալին և միակն է, որ գիտակցութիւն ունի այս Խորհուրդների մասին և միակն է, որ կարող է հասկանալ Տիեզերքի այս սարսափելի

խորհուրդների ընտյթն ու վախճանը: Նա գերադոյն առաքելութիւն ունի նրանց քողազերծելու: Այս խորհուրդների քողը մինչև այժմ չէ վերցւած Մարդու գիտութեան կողմից, բայց մէկ անգամ որ նա վերցնի, Մարդը կը դառնայ փոքր, շատ փոքր:

Երկնային գրքում խորիմաստօրէն գրւած է, որ՝ «Այն օրը, երբ գաղտնիքները կը քողազերծւեն, Մարդը չի ունենայ ոչ կարողութիւն, ոչ յինարան»:

* * *

Բայց լաւ է նաև Մարդու մեծութեան և երջանկութեան համար, որ Անսահմանութիւնը նրանից թագցնում է այդ խորհուրդների բանալին: Իր գաղտնիքները նրա համար սուրբ են, որովհետև եթէ Անսահմանութիւնը մեկ հետաքրքրում է՝ դա իր անթափանցելի խորհուրդների պատճառով է: Իսկապէս՝ Մարդն իրեն դժգոհ է գգում Անծանօթի ներկայութեամբ, վասն զի իր բնոյթը բնականաբար կերտւած է գիտնալու և ճանաչելու համար:

Այն բոլորը, որ անծանօթ է և գաղտնախորհուրդ, նրան անհանգըստացնում և ասեղնոտում է: Իր տգիտութիւնը, որքան տեսւմ է, Մարդու համար մի տառապանք է, որ տեղի է տալիս հաճոյքին՝ երբ լուսաւորւում է:

Տիեզերքի և Բնութեան խորհուրդները ճանաչելու և գտնելու այս ցանկութիւնից է ծնւել գիտութիւնը և փիլիսոփայութիւնը:

Հ. Պուանկարէն, հետևելով Պասկալի մտքին, որն իր հերթին կըրկնի է աստւածային Պատմի միտքը, մեկ արդարացիօրէն ասում է.

«Այն բոլորը, որ մտածողութիւն չէ, պարզ ոչնչութիւն է, անէութիւն. ըստ որում մենք չենք կարող մտածել քան միայն մտածել և որ բոլոր բառերը, որ մենք գործածում ենք բաներ տեսնու, պիտի արտայայտեն ոչ այլ ինչ, եթէ ոչ միայն մտքեր. ասել թէ մի այլ բան կայ. քան միտքը, դա կը լինի մի պնդում, որ չի կարող իմաստ ունենալ»:

Եւ սակայն տարօրինակ հակասութիւն նրանց համար, որ հաւատում են ժամանակին. երկրաբանական պատմութիւնը մեկ ցուցնում է, որ կիանքը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ մի կարճ դըւազ մահաւան երկու յաւիտենութիւնների մէջ և որ այդ դըւազի մէջ իսկ գիտակից միտքը չի տեսել և չի տես ջան մէկ պահ:

Միտքն այլ բան չէ, եթէ ոչ մի ցոլք՝ մէկ խոր գիշերի մէջ, Բայց հէնց այդ ցոլքն է, որ ամէն ինչ է»¹⁾:

Բայց Դեմոկրիտան արդէն ասել է, որ մենք իրապէս ոչինչ գիտենք. ճշմարտութիւնը անզուսպի խորքումն է:

¹⁾ Henri Poincaré. «La valeur de la science»; p. 276.

* * *

Մարդը թափանցելով այնքան թագնւած ճշմարտութիւնների մէջ, այսօր նկատւած որպէս անթափանցելի խորհուրդներ, գիտական յայտնութիւններից-յայտնութիւն, նա իր վերջին անսպասելի յայտնութեամբ կը գտնի անտեսանելի էակին, որ միլիոնաւոր դարերի ընթացքում թագնւած էր Տիեզերական իրերի խորհուրդների մէջ:

* * *

Յաւիտենութիւնը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ՝ Լոռութիւն:

* * *

Մարդու և կամ իր գիտութեան վերջին յայտնութիւնը Աստուծոյ գիւտն է, որ թագնւած է Տիեզերքում:

* * *

Մարդու կեանքն այս աշխարհում հաւատարիմ հայելին է Ճակատագրի. նա անցնում է առանց գիտնալու ինչպէս և ինչու՝ մէկ խոր գիշերի սարսափի մէջ՝ հոգի տակ:

* * *

Մահը կեանքի համար նոյնն է, ինչ որ սուերը գիւտանկարի համար. նա նրան ոյժ և փայլ է տալիս:

* * *

Երկիրը Տիեզերքի մեծութեան մէջ հազիւ նշմարելի մի կէտ է և Մարդկութիւնը՝ երկնային կեանքի անսահման դարերի մէջ՝ մի աննշմարելի հիւլէ:

Եւ Մարդու կեանքը.

Նա վայրկենական մի դժգոյն ցոլք է, ամառային խորունկ գիշերի մէջ:

* * *

Նա, որ հետամուտ է հասկանալու Անսահմանութիւնը, անեզրութեան զգացումի պակասն ունի: Պէտք է, որ այդպիսին յիմարանոց դուրի:

* * *

Մարդու կեանքն անցնում է Մահւան և կեանքի միջով. որպէս մի ցոլք, որ ընկնում է անէ:

Մարդու կեանքը, սկզբից մինչև վերջ, ծնունդից մինչև մահ, ըս-
պառուով է շարունակաբար: Ամէն մի ժամ, որ անցնում է, Մահը մեր կեան-
քից որևէ բան է վերցնում, մեր կենսական ոյժի մէկ շնչին մասը. նման
ջրով լի այն ճաքած անօթին, որի ջուրը, թէկուզ նազագոյն չափով, ամէն
վայրկեան քամւում է:

Երիտասարդութիւնն անցնում է, դեղիցկութիւնը՝ խաւրում և
մարմինն ամբողջովին գոլորշիանում է: Մենք ամէն վայրկեան շարունակա-
բար կորցնում ենք՝ ոյժ, լոյս, գոյն և շնորհք, ինչպէս այն գեղեցիկ ծաղի-
կը, որի կեանքը մի օր է տևում միայն:

Նոյնպէս և յիշողութիւնն է թուլանում, գիտակցութիւնը՝ մթազ-
նում, կամքն անզօր է դառնում հրամաններ արձակելու, հոգին՝ նոյնպէս
յամբօրէն անյայտանում է մարմնից: Ահա Մարգը՝ սէգ, հազարս, փառասէր,
դաժան՝ դէպի իր նմանները՝ Վերջը նա ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ մի շինդ՝ ճա-
կատագրօրէն դատապարտած տապալելու քամու ամենաթեթիկ շնչից:

* * *

Մարդն իր մենակեաց և մռայլ, ողբերգական և երգիծական կեան-
քում, աչքերն յառելով դարերի խորութեան մէջ, ուր իր կեանքն է անցել,
տառապում ու ձանձրանում է իր սեփական դէմքը դիտելու, որովհետեւ նա
ահեւիօրէն այլանդակ է. մի յարատեւ սպանութիւն իր նմանների:

* * *

Մենք ճշմարտութիւնները տխուր են. գուցէ և ամէն բանի մէջ խո-
րանալով միևնոյնն է. թէ գնալ դէպի անյուստութիւն, դէպի անդունդի եզրը:

* * *

Գիշերային խոկուններն ամենից և առաւել խորն են, գուցէ և ա-
մենից ճշմարիտը:

* * *

Մենք ելնում ենք կեանքից, որպէս ելոյթ մի գեղեցիկ երազից:

* * *

Մահւան քերթածքն աւելի գեղեցիկ է, քան քերթւածքը կեան-
քի, քանզի նա աւելի առինքնող է և տպաւորիչ, ողբերգական:

* * *

Մի յաւերժական լուսթիւն Մահւանից թագցնում է Կեանքը:
Կեանքը Մահից բաժանւում է յաւերժական մի լուսթեամբ:

* * *

Բոլոր իրերի և բոլոր էակների վախճանը լուսթիւնն է:

* * *

Ապրիլ, ի՞նչ Մարգ, ապրիլի երկար՝ որքան կամենաս, բայց դու
չես կարող ոչինչ թագցնել Մահւան յաւերժութիւնից, վասն զի դու նոյն-
պէս մի մասն ես յաւիտենական Մահւան:

* * *

Հիովին երջանիկ լինելու համար պէտք է սիրել Մահը:

* * *

Մահւան հզօրութեան մասին խորհող հոգին դառնում է աւելի
խոնարհ, աւելի արդար, աւելի բարի, աւելի յստակ և աւելի գեղեցիկ:

* * *

Ձը կայ ոչինչ աւելի գեղեցիկ, աւելի խոր և աւելի ազդու ինքն
իրեն միթարելու համար, քան Մահւան հզօրութեան մասին մտածելը:

* * *

Մահն աւելի դիւրին է տանել նրա մասին անընդհատ խորհելով,
քան նրան իր մտքից անընդհատ վանելով:

* * *

Կեանքի և Մահւան միջև մի քող կայ կախւած՝ Սիրոյ լուսթեան
միջոցով: Սիրոյ լուսթեան բնոյթը հասկանալ, նշանակում է Կեանքի և
Մահւան բոլոր խորհուրդները հասկանալ: Որովհետև հոգու և նիւթի միջև
եղած միջոցը, և միջոց գիտակցութեան ու անգիտակցութեան, ձեռի և էութեան՝
իրերի և էակների, ուր նրանք ազդում և հակազդում են փոխադարձաբար,
անցնում է Տիեզերքի լուսթեան միջոցով:

* *

Չը ծնւածները զեռես զտնւում են կեանքի սաւերում, Սիրոյ խորհրդաւոր լուսթեան մէջ, երբ Սէրը բայ է անում իր թեքը, նրանք իրենց ցուցնում են որպէս ծաղիկների կոկոններ և թիթեաների պէս թևում են դէպի Մահ:

* * *

Մահը ծնւում է մեզ հետ, Նա մեզ հետևում և մեզ ուղեկցում է մեր կեանքի ամէն մի պահին և իւրաքանչիւր քայլում, որովհետեւ Նա մեր մէջ է և մենք՝ նրա մէջ: Նա մի սաւեր չէ և ոչ էլ ցնորք, այլ իրականութիւն՝ կենդանի և շօշափելի, որովհետեւ կեանքի տարրերի և յաւիտենութեան մէջ արդէն կան Մահեան տարրեր:

* *

Ապրողները սակայն, անյուսօրէն մաքառում են նրա դէմ խեղճ ողնիքի պէս, որ ընկղմւում են: Այսուամենայնիւ պէտք է մեռնել. անյայտանալ. ապրիւ Մահեան կեանքով, կեանքը Մահեան մէջ զոյլութիւն է ունեցել, գոյութիւն կունենայ մեզ հետ և մեր միջոցով՝ մի յարատեւ շարունակականութեան մէջ:

* *

Մարդու կեանքը սկսւում և վերջանում է լուսթեան երկու ծայրերում, որովհետեւ ելնելով մի կնոջ լոին և խաւար արգանդից՝ առանց իր կեանքի ծագման գիտակցութիւնն ունենալու, Նա՝ Մարդը, լուսթեամբ հասնում է՝ առանց իմանալու ինչձե և ինչպէս՝ դռանը մի այլ լոին մթութեան, մի փոսի՝ վերջնականօրէն մտնելու համար գերեզմանի լոին խորշի մէջ, լուսթեան յաւիտենական դիշերով պարուրած:

Նա՝ Մարդը, ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ մի աննշմարելի կէտ Յաւիտենականութեան երկու լուսթիւնների միջև, երկու խորապէս խաւար գիշերների, երկու ոչնչութիւնների... Խեղճ մարդ:

* *

Մի մեծ լուսթիւն ոչ միայն բաժանում է կեանքը Մահից, Ապրողներին Մեռեալներից, այլ և մի խորհրդաւոր լուսթիւն բաժանում է կենդանի էակներին միմեանցից, լուսթիւնը՝ մարդու և կենդանիների, բոսիների և կենդանիների, հանքերի և բոսիների մէջ, կենդանիներն զգում են՝ ինչպէս Մարդը, նրանք միևնոյն զգայնութիւններն ու զգացումներն ունեն, ինչ որ

մարդը՝ բնութեան արքան, Նրանք ընախօսական միևնոյն գործառնութիւն-
ներն են կատարում, ինչ որ մարդը՝ եւ սակայն... մի մեծ պատւար, մի ա-
նանցանիւի, խորհրդաւոր պատուար նրանց բաժանում է Մարդուց, Նրանք
համը են, դատապարտւած լռութեան մէջ ապրելու, զրկւած խօսքի ընդու-
նակութիւնից, իրենց զգացումներն արտայայտելուց, ինչ խորհուրդ:

* * *

Բայց Տիեզերքը, հակառակ էակների և բոյսերի այս վշտագին
և համատարած լռութեան, անկարող չէ հասկանալ այդ վեհապանծ և յաւի-
տեանական համը լեզուն:

* * *

Լռութիւնը նոյնպէս իր մեծութիւնն ու գեղեցկութիւնն ունի և
իր անհասկանալի գաղտնիքները, որովհետև երբ լուռ կեանքով ենք ապրում,
աւելի խորն ենք զգում իրերի և էակների ներքին ընոյթը. զգում ենք Տի-
եզերքի գաղտնիքը և թագուն ցնծութիւն կրում. Լռութիւնը որ մեզ շրջա-
պատում է, լի է Յաւիտեանականութեան համանշագնիների նախազգացումով և
Տիեզերքի հրդ-հրգոցով:

«Երբ լռութեան մէջ ենք ապրում,—արդարացիօրէն դիտում է մի
մտածող,—հասնում ենք իրերի աղբւրներն, և երբ ելնում ենք այնտեղից, զը-
րահաւորւած ենք շատ մութ բաների և պիղծ հոգու տէր մարդկանց դէմ»:

Շատ բան չկայ մտածելու մարդու կեանքի վրայ, որի գերա-
զոյն իդէալը լռութիւնն է, մահը կեանքի մէջ, մահը՝ պիղծ բաների և կեղ-
ծիքի, որովհետև այդ լռին մահն է, ճշմարտապէս և իրապէս, իսկական
կեանքը. կեանքը՝ մաքուր, իրական, աստուածային, գեղեցիկ:

* * *

Բնութեան կեանքը պատրաստում և ստեղծւում է ձմրան լռու-
թեան մէջ. Մարդու համար լռութեան ամենագեղեցիկ ձևերից մէկը՝ մենու-
թիւնն է, մենակ երազանքը բնութեան զրկում: Ամենագեղեցիկ և ամենա-
մեծ ստեղծագործութիւնները, յաւերժատե երկերը, որ լինին արեւստագի-
տական, գիտական, իմաստասիրական, բարոյական և կրօնական՝ ըմբռնած,
պատրաստւած և ծնւած են գրողի հոգու լռութեան խորքերում. այսպէս՝
Բուդդան, Յիսուսը, Պլատոնը, Մանկէզը, Դանտեն, Լէօպարդին, Դեկարտը,
Ռուսօն, Պասկալը, Կանտը, Նիցշեն, Ալիշանը, Էմերսոնը, Իբսենը, Կարլյո-
լը, Դաբլինը, Բեթհովենը և այլն: Այն գրողը, որ մենութիւն չի սիրում, որ

անկարող է լին կեանքով ապրելու, չի կարող երբեք տեական գործեր ըստեղծել, որովհետև ստեղծագործութեան անհրաժեշտ տարրերից մէկը լուսամտութեան է մենութեան մէջ, Մեծ գրողները, ստեղծագործողները և հանձարները գերազանցօրէն բոլորն էլ մենաւորներ են, որ իրենց ներշնչութեան փնտռում են իրենցմով: Նրանց լուսութիւնը մահւան լուսութիւն չէ, այլ այդ լուսութեան մէջ ապրում է կայծակը, բոցը, փոթորիկը. խոր տառապանք և ներգոր ուրախութիւն:

* *

Մըջիւնը, որ մի ահաւոր մահով ոչնչանում է քայլերով աղօթող մի հաւատացեալի կրունկի տակ, աւելի արժանի է գթութեան և սիրոյ, քան հաւատացեալը՝ զարմանքի և յարգանքի: Էակաների Արարչի առաջ եղած աղօթքի արժէքը ոչինչ է, վասն զի նա գրողմած է մի անմիջ արարածի արեան բիծով:

* *

Երջանկութիւնը կայանում է լաւ առողջութեան և իր ցանկութիւնների բաւարարման տենչի մէջ: Հետեւաբար մարդկութեան մէջ երկու տեսակի դժբախտներ կան. առաջինները նրանք են, որ չեն կարողանում բաւարարել իրենց բոլոր ցանկութիւններին և երկրորդները նրանք՝ որ բաւարարել են իրենց բոլոր ցանկութիւններին և որոնք այլևս ոչինչ ունենցանկանալու: Վերջիններն աւելի դժբախտ են քան առաջինները, որովհետև առաջինները տենչում են որևէ բան իրականացնել, մինչդեռ երկրորդներն այլևս որևէ պատճառ չունին տենչալու:

ՄԱՐԴՈՒ ԽՈՐՀՈՒԻՒՐԸ

Ա.

Մարդը գտնւում է Տիեզերքի Խորհուրդների սուերներում և երբ նա ցաւագիւորէն ճիգ է գործ դնում նրանց տիրաւալու՝ էութիւնն ըմբռնելու համար, և՛ հազիւ նկատած մի քանիսի հրաշագործ բանալին, որի միջոցով իր աչքը թափանցում է գաղտնիքների սուերը, նա անմիջապէս տարւում է անտեսանելի թևերով Կեանքի, Սիրոյ և Մահւան՝ դէպի Յաւիտեանական Լուսութեան Թագաւորութիւնը, ուր բնակւում են Խորհուրդներն և Հրաշալիքները: Որովհետև Խորհուրդներն անվերջանալի և յաւիտեանական

են և Մարգը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ վախճանական և վաղանցուկ մի էակ:
Վաղանցուկ էակներ, —ասում էր արդարացիօրէն Աստուածները
մէկ զաւակը՝ Պինդար, — ինչ հնք մենք, և ինչ չենք մենք:

«Մարգը, —ասում է նա, —սուերի երազն է»:

Սա ամենագեղեցիկ, ամենաճիշտ և ամենախորը բնորոշումն է
Մարգն, որ արւած է մինչև այժմ:

* * *

Այն, ինչ Մարգու համար ամենից խորհրդաւորն է Բնութեան
մէջ՝ դա հենց նոյն ինքը Մարգն է:

Նա, Բնութեան մէջ, Մարգու գիտութեան համար մի մեծ խոր-
հուրդ է. նա, գուցէ և բոլոր խորհուրդներից ամենախորն է: Այնքան խոր-
հուրդների մէջ, որոնցով շրջապատւած է, նա աշխարհիս խորհրդաւորների
խորհրդաւորն է:

* * *

Եւ Մարգու մէջ այն, ինչ ամենից խորհրդաւորն է, Մարգու իսկ
համար ամենամեծ գաղտնիքը՝ դա իր Հոգին է, որ խորհուրդների խոր-
հուրդն է,

* * *

Մարգն ուզում է տիրել աշխարհին, իրերին և էակներին, իշխել
իր նմանների և կենդանիների վրայ, իր «խոնարհ եղբայրներն», նոյնպէս
և ճանաչել Տիեզերքի գաղտնիքները, այն ժամանակ երբ ինքը չի ճանա-
չում իր սեփական բնութիւնը, ինքն իրեն, և չի կարողանում, չը գիտէ ոչ
տիրել իրեն և ոչ էլ իշխել, վասն զի նա ստրուկն է իր սեփական կրքերի
և իր գոհնիկ բնազդների:

Իր բնութեան խորքը, իրեն համար մնում է անճանաչելի մի
խորհուրդ: Որովհետեւ նա ենթակայ է ենթագիտակցութեան և Անգիտակ-
ցութեան, որոնք խուսափում են իր Գիտակցութեան ճանաչողութիւնից, իր
Բանականութեան հակակշռից և իր Գամբի կարողութիւնից: Որքան ծիծա-
ղելի է Մարգը:

* * *

Մի մեծ սխալ է՝ Տիեզերքի և Բնութեան գաղտնիքների ուսում-
նասիրութեան մէջ բաժանել Մարգու և իր խորհուրդների ուսումնասիրու-

թիւնը, որովհետեւ Մարգն էլ մասն է կազմում այդ խորհուրդների, Սա հիմնական բաժինն է, դուցէ և ամենակարեւոր մասը՝ իրերի էութեան ըմբռնողութեան մէջ, իրերն ինքնին՝ Տիեզերքի մէջ: Նա նրանց բանալին իսկ է:

* * *

Մարդու խորքը հասկանալ և ըմբռնել Հոգու իսկութիւնը, միևնոյն է թէ հասկանալ Բնութեան խորքը և ըմբռնել իրերի իսկութիւնն ինքնին:

* * *

Թող մարգն ուսումնասիրի մարդուն—իրեն, թող նա՝ Բնութեան և Տիեզերքի խորհուրդների ուսումնասիրութեանը ձեռնարկելուց առաջ՝ խորապէս ուսումնասիրի սերտ և փոխադարձ յարաբերութիւնները իր Մարմնի և Հոգու միջև:

Թող Մարմնի բոլոր մասերը, անսահմանօրէն փոքրիկ բջիջները և Հոգու բոլոր արտայայտութիւնները ամենաաննշան իրողութիւնները մանրակրկիտօրէն ուսումնասիրեն:

Եւ երբ որ ձեռք կը բերւի մի ճշգրիտ, որոշ և դիտական ծանօթութիւն Մարմնի կեանքի ազդեցութեան՝ Հոգու կեանքի վրայ, բնախօսական գործունէութեան ազդեցութեան՝ հոգեկան գործունէութեան վրայ և ընդհակառակը, այնուհետեւ է միայն, որ կարելի է ձեռք բերել Բնութեան գաղտնիքների մի ճշգրիտ ծանօթութիւն:

Հէնց այդ պահուն է, արդարացիօրէն նկատում է Հ. Թէնը, որ զգում ենք բնութեան զգացողութիւնը մեր մէջ ծնւելիս: Անհրաժեշտութեան այս դասակարգութեան միջոցով աշխարհը կազմում է միակ մի էակ. անբաժանելի, որի անդամներն են բոլոր էակները: Իրերի գերագոյն կատարին, լուսաւոր ու անհասանելի եթերի ամենաբարձունքում հնչում է յաւիտենական ճշմարտութիւնը և այդ ստղեծագործ բանաձևի շարունակական թնդիւնը յօրինում է, իր անսպառա լիբքաւորումներով, Տիեզերքի վիթխարիութիւնը:

Ամէն ձև, ամէն փոփոխութիւն, ամէն շարժում, ամէն գաղափար՝ իր գործերից մէկն է. Նա ապրում է բոլոր իրերով և չի սահմանափակւած որևէ իրով:

Նիւթը և մտածողութիւնը, մոլորակը և մարդը, արևները կոյտը, և խլրտուժը միջատի, կեանքն ու մահը, վիշտն և ուրախութիւնը՝ ոչինչ կայ, որ նրան չարտայայտի և ոչինչ կայ, որ նրան ամբողջովին արտայայտի:

Նա լեցնում է ժամանակն ու տարածութիւնը և մնում ժամանակից ու տարածութիւնից վեր: Նա բնաւ չի հասկացում նրանցով և նրանք նրանից են առաջ դալիս:

Ամբողջ կեանքն իր մոմենտներից մէկն է, ամէն էակ՝ իր ձեւերից մէկը. և իրերի շարքը նրանցից է սերում՝ ըստ իր ոսկէ շղթայի աստուծային օղակների:

Անտարբերութիւն, անսասան, յաւիտենական, ամենակարող, արարիչ՝ ոչ մի անուն նրան չի սպառում, և երբ քողազերծւում է իր պայծառ ու վսեմ գէձքը, չը կայ մարդկային միտք, որ նրան մեկնաբանէ՝ պաշտամունքից և սարսափից ահաբեկ:

Միևնոյն պահուն այդ միտքը վեր է ելնում. նա մոռանում է իր մահկանացութիւնը և փոքրութիւնը. նա ցնծում է համակրանքով այդ անվախճանութեան, որ խորհում է և մասնակցում իր մեծութեան¹⁾:

* * *

Այն ամէնը, ինչ որ Մահից կեանքի է ծնւում՝ իրեր, էակներ և մոլորակներ՝ մի օր բացարձակապէս պիտի աւերի կեանքի իսկ միջոցով, որովհետև կեանքն անզօր է նրանց պահպանել իր կարողութեամբ: Իր կարողութիւնը պատրանքային է. ըստ որում այդ բոլորը գտնւում են իր կարողութեան, կեանքի լիակատար դերիշխանութեան տակ. և, հակառակ սրան, նա մնում է անընդունակ և անզօր՝ Մահւան առաջ, որովհետև նա չի կարողանում նրանց պահել իր կարողութեան հովանու ներքոյ և սահմանների մէջ:

Բայց սիրել և ստեղծագործել հակառակ անողորմի Մահւան, դա կեանքի և Սիրոյ վաղանցուկ յաղթանակն է յաւերժական Մահւան դէմ՝ իրերի, էակների և մոլորակների մշտնջենական սկզբնաւորութեան և վերջնական իրաւորութեան մէջ: Դա վաղանցուկ փառքն է կամ պատրանքը յաւերժութեան, որ սրբագործում է մեծահրաշ և խորհրդաւոր աստուածացումը կեանքի՝ Սիրոյ միջոցով, որ փակում է Մարգու «յաւիտենական» եղբրախաղը, ողբերգութիւնը և կատակերգութիւնը:

* * *

Հաւաքական Մարգու կամ Մարդկութեան կենսականութիւնը նրա մանօրինակ է Բնութեան, որ միշտ ստեղծողն է և միշտ արողը. կառուցելու կիրքը համընթաց է աւելիւ մոլեգնութեան. մի մեծ պարզութիւն՝ կեանքի փառաւորման մէջ Մահւան ջատագովութեամբ վերջաւորող:

* * *

Ամէն ինչ որ Մարդն անում է, այլ բան չէ, եթէ ոչ երեակայական մշակւած մի պարտեզ՝ Յաւիտենական Մոռացութեան անապատում:

¹⁾ H. Taine, «19-րդ դարու դասական փիլիսոփաները», էջ 371, վեցերորդ հրատարակութիւն, Փարիզ, «Hachette» 1888.

ՄԱՐԴՈՒ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ

Բ.

ՈՂԲԵՐԳԱԿԱՆ ԱՄԵՆՈՐԵԱՆ ԵՒ ՄԱՐԴԸ

ՈՂԲԵՐԳԱԿԱՆ ԺԱՄԵՐԻ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ

* * *

Ամէն մարդ, կեանքի ժամերի հոսանքում, ունի իր Ողբերգական ժամերը, իր Ողբերգական Ամենօրեան:

* * *

Ամէն Մարդու համար, կեանքի ամէն մի պահուն, գոյութիւն ունի մի բաց վիճ իրեն մօտ՝ նրան կրանկու համար: Մարդն անցնում է այդ վիճը և վերադառնալով անցնում՝ ամէն ժամ. բայց մի ճակատագրական կուրուքեամբ նա այդ վիճը չի նկատում իր կեանքի շարժումների պահուն, նա միայն իր վախճանին է նկատում նրան, երբ արդէն իսկ ընկել է վիճի մէջ. վասն զի Մարդը իր բոլոր մտածումներով, զգացումներով, նոյնպէս և իր գործունէութեամբ՝ իր կեանքի բոլոր պահերին՝ կախած է մի խումբ գիտակցական և անգիտակցական ոյժերից, որոնք պարբերաբար ազդում են նրա վրայ, նրա կամքի վրայ, իշխելով իր մտքերին և զգացմունքներին:

Բայց զորտեղ է գտնւում գործելու ազատութիւնը, իր ստեղծագործական կարողութեան ոյժը և իր կամքի ազատութիւնը:

Նա գտնւում է Ողբերգական ժամերի իշխանութեան տակ. նա թագնւած է Ողբերգական Ամենօրեայի մէջ:

* * *

Մարդը, զարերի հոսանքի լուծեան մէջ, այս կեանքում ինքնին մի խռովք է, մի անձկութիւն: Նա սննակ է, մենամենակ՝ անվախճան խաւարների լուծեան մէջ, Ողբերգական խաւարներ, որոնց միջով նա անցնում է: Մէկ խօսքով՝ նա ապրում է, առանց գիտնալու, Ողբերգական Ամենօրեայի մէջ:

Բոլոր մահկանացուները, ամէն մէկը իր փոքրիկ կեանքում, իր կեանքի ամենօրեայ ժամերում կարծում է յաղթանակել, յաղթահարել իր պայքարի մէջ՝ ժամանակի ողբերգական ոյժերին, բայց աւանդ, ընդհակառակը, զրանք թշուառ, թոյլ և միջոտ պարտւած էակներ են՝ Յաւերժական Գիշերի, Ողբերգական ժամերի Խորհուրդով պարուրւած:

* * *

Մարդն ապրում է մաքրի մի մշտական պատրանքի մէջ. նա կարծում է թէ ապրում է կեանքում և ամենօրեայ կեանքի փոքրիկ արկածներն ու դէպքերը, որ կոչւում է բնականոն կեանք, մի խիստ և խորը տրամաբանական կեանք:

Բայց սա մի ծանր սխալ և պատրանք է. Մարդը, ընդհակառակը, անողք աշխարհում ապրում է ճակատագրական մեծ պահեր, ողբերգական մեծ ժամեր, այս աշխարհը, որ ինքնին թւում է աւելի ու աւելի լաւ իրականութիւն, նախատեսւած և որոշւած խորը Տրամաբանութեամբ և առաջնորդւած՝ ողջմտութեամբ:

Սակայն ոչինչ աւելի կեղծ և անճիշտ: Տրամաբանութիւնն ու Ողջմտութիւնը ոչ մի դեր չեն խաղում ամենօրեայ այս իրականութեան մէջ:

Այս իրականութիւնը, ամենօրեայ իրականութիւնը ճակատագրականութիւնն ինքն է, առաջնորդւած ծանր Ողբերգական ժամերով՝ Ողբերգական Ամենօրեան, անգիտակցականը կամ ենթագիտակցականը:

* * *

Ողբերգական Ամենօրեան հետու չէ մեզնից. ամէն օր մենք նախում ենք իր սոսկալի աչքերին և իր դաժան գէմքին՝ մեր կեանքի զանազան արտայայտութիւնների մէջ. նա արտայայտւում է հիւանդութիւնների, զանազան արկածների, պատերազմների, յեղափոխութիւնների մէջ: Նա ջուլջուլում է իր ներկայութիւնը մեր կրքերի արտայայտութիւնների մէջ՝ աստիճանութիւն, բարկութիւն, նախանձ, արհամարհանք, ազահութիւն և այլն:

Դա անկարողութիւնն է իրեն ղեկավարելու, նոյնպէս և անկարողութիւնն է մարդկանց՝ ժողովուրդներին ղեկավարելու:

Եւ, հետեւաբար, պէտք է ընդունել, որ այն բաները, որոնցից մենք կախում ունենք, անցնում են մի շրջանակ, որը կախում չունի մեզնից:

Ամէն ինչ, ընդհանրապէս, տողորւած է ողբերգականութեամբ, որի մէջ մենք թաւալում ենք. մեր օրերի ազմկալի յորձանքը:

Խեղճ Մարդ, Որքան թոյլ է նա ու դժբախտ՝ բնութեան արքայի իր յաւակնութեամբ:

* * *

Մարդը, բնութեան արքան կարծեցիալ, իշխւած է Ողբերգական ժամերով, Ողբերգական Ամենօրեայով:

Մեծ բաները, կեանքի կարեւոր գործերը.— ճշտութեամբ նկատում է Ֆ. Դը Մոմանդը, առանց դրդապատճառի մի սպանութեան առթիւ.— գրեթէ միշտ անհիթի են, լիովին արապարտ, խաօթէն անտրամաբանական:

Մեծ մասը այն ամուսինների, որոնք սպանում են իրենք կանանց:

ոչ աւելի, ոչ պակաս գիտակից են այն բանին որ անուս են, և քան էին այն օրը երբ նրանց հետ ամուսնացան:

Անկապակցութիւնը իսկական շարժիչն է հագեբանութեան¹⁾:

* * *

Մարդու Ողբերգական Ամենօրեան կամ Ողբերգական Ժամերը՝ կեանքի անկշռելի և անխորաչափելի ոյժերն են:

Դրանք Հին Աշխարհի Մարդու Աստուածներն են:

Աստուածները,—արգարացիօրէն յայտարարում է մեծ քերթող Եւրիպիդէսը²⁾—իրենց կամքն արտայայտում են տարբեր ձևերի տակ, յաճախ նրանք շատ բան կատարում են հակառակ մեր սպասումի. այն, ինչ որ մենք սպասում ենք, չի լինում և մի Աստուած ճամբայ է հարթում չնախատեսւած դէպքերի:

* * *

Ժամանակակից Մարդը Ողբերգական Ժամերը կոչում է ճակատագիր: Ճակատագիրը, յայտարարում է Լուի Լավիւր, հաւաքականութիւնն է կեանքի դէպքերի, այնքան որ նրանք թւում են ինձ հարկադրիչ, արանց որ իմ կամքը որեւէ դեր ունենայ³⁾:

Ողբերգական Ամենօրեան, դարերի ընթացքում, փոխել է իր անունը, բայց ոչ իր արժէքը, իր կարևորութիւնը, իր ազդեցութիւնն ու միջամտութիւնը Մարդու կեանքի մէջ: Նրա գէժքը միշտ մնում է դաժան, սարսափելի և սոսկալի: Ողբերգական Ժամերը՝ դրանք հապաբան մարդու վըհուկներն են: Եւ արդիական Մարդը նույնպէս վախ ունի Ողբերգական Ամենօրեայից և նա գործում է նրա ազդեցութեան տակ որպէս մի խենթ, զուրկ գատողութիւնից ու արամաբանութիւնից:

* * *

Ողբերգական Ամենօրեան ապրում է Մահւան մէջ և իր զլխաւոր անունը դառնում Սիրոյ և Կեանքի խորութիւնների մէջ:

Եթէ ամէն մի Մարդ, կեանքի ժամերի հոսանքի մէջ ունի իր Ողբերգական Ամենօրեան, ապա ինչպէս է նա տեսանելի դառնում Մարդուն, միգրից ամէն մէկին:

— Ես կարծում եմ որ կեանքը,—ասում էր Պիրանդելլօն,—մի տխուր խեղկատակութիւն է ինքնին, որ մեր մէջ ունենք, առանց կարենալ գիտնալու թէ ինչպէս, ինչո՞ւ և ո՞ւմ միջոցով անհրաժեշտութիւն ենք ըզ-

¹⁾ «Les Nouvelles Litteraires» № 798, 29 janvier 1938.

²⁾ Euripide «Hélène», t. II, p. 300.

³⁾ «Les Nouvelles Litteraires», 8 avril 1939, Paris.

գում շարունակաբար ինքներս մեզ խաբելու՝ մի իրականութեան ինքնաբեր ստեղծումով, մի իրականութիւն՝ մեզնից ամէն մէկի համար և երբեք միևնոյնը բոլորի համար, որը, ժամանակ առ ժամանակ, դառնում է զուր և պատրանքային:

Նա, որ ըմբռնել է խաղը, չի յաջողում ալիս իրեն խաբել, չի կարողանում ալիս կեանքից վերցնել ո՛չ համ, ո՛չ հաճոյք¹⁾:

* * *

Ողբերգական Ամենօրեայի ազդեցութիւնները, դարերի ընթացքում, չը նւագեն: Մարդը, շնորհիւ իր գիտութեան և յատկապէս շնորհիւ իր ենթագիտակցութեան յստակատեսութեան, ի վիճակի կը լինի կանխելու նրա ճակատագրական ազդեցութիւնները:

* * *

Մ. Միթերլինկը, իտալով մեղուների կեանքի մասին, գիտում է.— երկար ժամանակ կարծւում էր, որ թողնելով իրենց թագաւորութեան գանձերը, այսպիսով նետելու համար անորոշ կեանքի մէջ, խելօք մեղրաճանձերը, այնքան անտես, այնքան տրտում սովորաբար այնքան նախատեսող՝ հնազանդւում էին մի տեսակ ճակատագրական խենթութեան, մի մեքենական մղումի, տեսակի մի օրէնքի. բնութեան մի հրամանի, այն ոյժին, որ բոլոր էակների համար թագնւած է ժամանակի մէջ որ սահում է:

Մեղուներին է վերաբերում այս թէ մեղ՝ մենք ճակատագրական ենք կոչւում այն բոլորը որ մենք դեռևս չենք հասկանում²⁾:

* * *

Գաղտնախորհուրդ ոյժերը, որոնք ծնեցնում, մեծացնում և մեռցնում են էակներին,—յայտարարում է Գ. Լը Բոնը,—այնքան հոռու են մեր գիտակցութիւնից, որ այսօր գիտութիւնը հրաժարւում է նրանց բացատրել: Ամէն երևոյթ իր խորհուրդն ունի: Խորհուրդը անգիտացեալ հոգին է իրերի³⁾:

Նոյնպէս ամէն ժամ իր խորհուրդն ունի, որ անձանթ հոգին, անկղբելի ոյժն է մեր կեանքի:

1) Francesco Callari «Quadrivio», 29 Maggio, 1938, № 31.

2) «La vie des Abeilles» p. 47—48.

3) Dr. G. Le Bon «Aphorismes du Temps Présent» p. 14—21 Paris, 1927.

* * *

Կեանքը, Մահը և Մէրը ի յաւիտենից ապրում են միատեղ, նը-
րանք անբաժանելի և անանջատելի են: Նրանք չեն սկսում և չեն վերջա-
նում ոչ մի տեղ, որովհետեւ ի յաւիտենից և միահաղոյն նրանք շարունա-
կում են գոյութիւն ունենալ Ժամանակի և Տարածութեան մէջ, որոնք նոյն-
պէս յաւիտենական են: Կեանքը՝ դա Մահն է և Մահը՝ դա Կեանքն է:

ԿԵԱՆՔԸ, ՄԵՐԸ ԵՒ ՄԱՀԸ ՅԱՒԻՏԵՆԱԿԱՆ ԼՈՌԻԹԵԱՆ ՄԷՋ

Ճիշտ է, որ Լոռութիւնը Մարդու համար իր շրջուցիչ գեղեցկու-
թիւնը և անծանօթ հրապոյրն ունի, բայց նա ունի նոյնպէս, երբեմն իրեն,
խոհական մարդու համար,—որ մտածում է իր ողբերգական մեծութեան վը-
րայ, իր ներքին էութեան և գիտական հեռաւոր հետեանքների մասին,—
ունի արտակարգ սարսափի պահեր, երբ նրա մէջ առաջացնում է իսկական
մահացու սարսուռներ, որոնք Մարդուն դողի են մատնում մինչև ուղն ու
ծուծը:

Այսպէս, երբ լրջօրէն և խորապէս խորհում ես Յաւիտենական Լը-
ռութեան պաղափարի վրայ, քեզ կարծում ես խնթանոցում գտնուելու: Յա-
ւիտենական Լոռութեան պաղափարը ասեւիտէ է, վասն զի արդիական Մարդու
խորը իմաստութիւնը, իր գիտական փնտռութեան և փիլիսոփայական
խորհրդածութիւնների որպէս վերջին սահման գտնում է՝ պիտրօրէն իր փայ-
լուն փթթումը և յուսահատ հիասթափութիւնը՝ Լոռութեան յաւիտենական
ճշմարտութեան մէջ, որ վերջին ծաղիկն է, ամենագեղեցիկ, բայց և ամենա-
թունաւորւած ծաղիկը Մարդու մտածողութեան, որ մինչև մեր օրերը գտնւած
լինի Խորհուրդների պարտիզում: Որովհետեւ արդիական գիտութիւնը, յան-
ձինս Լապլասի, Կանտի և ուրիշների, Մարդուն բացատրում է թէ ինչպէս
Փիղիքական աշխարհը դուրս է եկել միգամածների ընդերքից, թէ ինչպէս
դարձ դար երկիրը, արեւը և բոլոր աստղերը ձևաւորւել են և հասել այն վի-
ճակին, որով այսօր մեզ երևում են:

* * *

Հարցի առաջին երեսն է սա, որի վրայ կանգ է առել արդիական
գիտութիւնը: Նա կապակցւում է ծագմանը, ծնունդին մոլորակների կամ ա-
րեգունային համակարգութեանց:

Բայց պէտք է որ Մաքրն ունենայ մտքի արիութիւն, խորհելու
յանդգնութիւն և պէտք է որ Կոնգր տոնի հարցի միւս երեսի՝ այդ միևնոյն
մոլորակների վախճանի, մահւան և վերայայայնման վրայ: Ի՞նչպէս, տրամա-

բանօրէն, հետևութեան ճամբով, պիտի մեռնեն, անյայտանան. լինչ ձևով:

Նրանք իրենց վախճանին են հասնում քայքայման ճամբով, Քայքայման օրէնքը անյիշիւ եւ բացարձակ մի օրէնք է, գիտութեան հիմնական օրէնքներից մէկը, յիշած կեանքի, էակների եւ իրերի փոքրի վրայ: Նրանք յայտարարում են, որ «Բաղադրեալների անդադար քայքայումը միայն անհրաժեշտ պայմանն է նրանց արտադրութեան, այս տեսակէտով՝ ոչ մէջ տարբերութիւն օրգանական եւ անօրգանական երկու աշխարհների միջև»:

Արդ, մի անգամ որ արեգակնային համակարգութիւնները եւ կամ աստղերը քայքայւեն լրիւ եւ ամբողջապէս, լինչ վիճակի մէջ կը գտնուեն նրանք:

Մեռած կը լինեն նրանք, թէ՛ անէացած: Ո՛չ, Որովհետեւ անէութիւնը, ամբողջական անէացումը Տիեզերքի մէջ գոյութիւն չունի:

Նրանք կը գտնուեն Յաւիտենական Քնի վիճակում, մտնելով Յաւիտենական Լուսթեան մէջ: Նրանք կը գտնուեն Կեանքի եւ Մահւան միջև:

Թողնենք Տիեզերքը մի կողմ, ի նկատի առնենք միայն Տիեզերքի մի մասը, որ միլիոնաւոր աստղեր է պարփակում, որոնք պիտի մտնեն Յաւիտենական Լուսթեան մէջ:

Կանգ առնենք միլիոնաւոր աստղերի այս մասի վրայ եւ կիրառենք քայքայման օրէնքը միայն այդ մասի վերաբերմամբ: Ի՞նչ կուենանք: Ի՞նչ կը դառնան նրանք: Նրանք լինչպէս կը վերադառնան կեանքի:

Բայց եթէ Տիեզերքը, ճշտօրէն յայտարարում է Մ. Մեթերլինկը, անհրաժեշտաբար անշարժ է, անյիշիւ եւ չը կատարելագործւած, նոյնը չի վերաբերում նաեւ նրա մասերին: Մենք այն տեսնում ենք, եւ այն ինչ տեսնում ենք, ամէն օր աւելի լաւ ենք իմանում, միայն մի կէտ է, որը մենք երբեք չը պիտի տեսնենք, ուրեմն մենք այնտեղ տեսնում ենք միլիոնաւոր գնդեր պտտելիս եթերի մէջ. անհաշուելի արագութեամբ, իրենց եւ մէկը միւսի շուրջ. պտտելիս, ձգւելիս, մղւելիս եւ բոլորը միասին ընկնելիս՝ միլիոնաւոր լոյս-դարեր տեսող, տարածութիւնների միջով, որոնք չեն կարող նախնանք ունենալ, ծնւել, ապրել, մեռնել եւ վերածնւել, վառւել, հանգչել եւ վերառկայծել. մի անկշռելի գոյացութիւն, քան մեր ամենաթեթեւ գազերը, որ ձևացնում է սոսկավիթիաբար աստղեր, որոնք քայքայւում են գաղափին վիճակին վերադառնալու համար, խելագար պտուտահովների միջև եւ որոնք սակայն անդրեզելի են, որոնք ամենուրեք պահում են իրենց անյիշիւ կարողութիւնը:

Ըստ աստղագէտ Ժանսի¹⁾ մի աստղի կեանքը 100,000,000,000,000 տարի է, որից յետոյ գալիս են խաւարները եւ կամ գուցէ շիջումը: Մեր առեւն ունի շուրջ 7,000,000,000,000 տարեք, հետևաբար զեռուս միանգամայն երկուսսարգակաւ տարիքումն է ¹⁾:

¹⁾ M. Maeterlinck, «La grande Féerie», p. 95-97.

* * *

Արդ, եթէ մի աստղի կեանքի տևողութիւնը այդպիսի մի հսկայ թիւ է պարունակում, կասկածից դուրս է, որ Յաւիտենական Լոռի թեան վիճակի տևողութիւնը կը պարունակի նրանից ոչ նազ մեծ թիւ կամ գուցէ հաւասար այդ թւին: Ի՞նչ արդիւնքի կը հասնեն:

Այսինքն բոլոր մեծ գիւտերը, մինչև այժմ և սրանից յետոյ միլիոնաւոր տարիներէ ընթացքում յայտնաբերւած ճշմարտութիւնները, Մարդու կողմից որպէս անմահ և յաւիտենական դիտւած, նոյնպէս և բոլոր հակահերը և բոլոր իրերը, որոնք ապրում են կամ գոյութիւն ունեն և կամ պիտի գոյութիւն ունենան երկրի և աստղերի վրայ և նոյն իրենք, աստղերը, որոնց թիւը մի քանի միլիարդ է, բոլորը գուրս եկած լինելով Լոռի թեան խորութիւնից, վերջում, միլիարդաւոր դարեր սահելուց յետոյ վերջնականապէս պիտի մահան Յաւիտենական Լոռի թեան մէջ, յաւիտենապէս մնան Լոռի թեան անյատակ անդունդի մէջ, անցկացնեն դարերի յաւիտենական քնի մէջ՝ ի՞նչ դարձուրանք:

Ինչպէս արջը ձմեռնաքուն է մտնում՝ այնպէս էլ կեանքը, Մահը և Սէրը մտնում են Յաւիտենական Քնի մէջ, նրանք այնտեղ մնում են լուսաւոր հեղանիւթի վիճակում. նրանք այլ բան չեն լինի քան լոյսի մի զանգւած՝ ամպի նման ճապարգած ծփուն տարածութեամբ: Կեանքը և Մահը քնում են միմեանց մօտ՝ Սիրով պարուրւած: Բայց նրանք, ինչպէս արջը ձմեռն ամիսների քնից, բազմամիլիարդ դարերի Քնից յետոյ դանդաղօրէն արթնանում են և ապա աստիճանաբար միգամած զանգւածները անցկացնում քիզմաւորման կամ ծոցւորման, կանոնաւոր տեսողական վիճակին և կամ կենսական ձևաւորման ու մահացման՝ միգամածների խտացման միջոցով, աստղերի կոյտի թաւալումով ճգնում են հասնելու մոլորակների, արեային համակարգութիւնների կազմութեանը:

ՎԵՐԱՅԱՅՏՆՈՒԹԻՒՆ

Այլապէս ասած՝ Սուրբերի և կամ Ամպերի Երկնային Հովիտը, ուր թաքնւում էին ու քնի մէջ պարուրւում կեանքը, Սէրը և Մահը, յատկանում է մոգական ոյժերի շնորհիւ: Նա վերագտնում է ստեղծագործ, և աւերիչ ոյժերը՝ Ինքն-իրենից բաղած խորհրդաւոր կենսականութեան ինչ որ աղբիւրից: Եւ Նա բարձրանում, յամբօրէն նորէն մտնում է շաքժումի իր լիակատար իշխանութեան մէջ. անբաժանելի երրորդութիւնը՝ Կեանքը-Սէրը-Մահը արտայայտւում են: Մի նոր ստեղծագործութիւն է կատարւում:

Նրանք «քնած» էին յաւիտենութեան մէջ և խորը քնից նրանք այժմ արթնացել են:

Մենք ակնհայտես ենք էակաների և իրերի՝ հանքային, բուսական և կենդանական ու մարդկային կեանքերին, որոնք խլրտման ու լիակատար շարժման մէջ են:

Եւ նրանք վերսկսում են իրենց վիթխարի շարժումը, իրենց հրաշագան յայտնութիւններն ու խորհրդաւոր ստեղծագործութիւնները դարերի և դարերի ընթացքում:

Կեանքը, Մէլը և Մահը նորէն տեսանելի են դառնում. և ապա բաղձամիլիարդ դարերի հրեոյթից յետոյ վերասուզել Յաւիտենական քնի և լուսթեան մէջ: Ի՞նչ զարհուրանք:

Սա, գուցէ, այս մտքով է որ մեծ պօէտ-փիլիսոփայ Նովալին ազդարարում է Մարգուն. «Աշխարհը դառնում է երազ և երազը դառնում է աշխարհ»:

ՅԱՒԻՏԵՆԱԿԱՆ ԼՈՌԻԹԻՒՆ

Բնութիւնը, յայտարարում է Պասկալը¹⁾, վերսկսում է միշտ նոյն բանը՝ տարիները, օրերը և ժամերը. տարածութիւնները, նոյն ձևով, և թըւերը ծայր ի ծայր մէկը միւսի յետեից. այսպէս է կատարւում մի տեսակ անվախճանօրէն և յաւիտենապէս:

Միևնոյն միտքը գտնում ենք Վէդայի մէջ:

Այս աշխարհը, ասում է Մանսուն²⁾, խորասուզած էր խաւարի մէջ. անգնեցի, զուրկ որեւէ տարրորոշ խորհրդերից, անկարող՝ դատողութեամբ յայտնագործելու, ոչ էլ երևան հանելու, նա թւում է ամբողջովին քնին յանձնւած:

Յրը քայքայման (պրալայա³⁾) տևողութիւնը իր վախճանին հասաւ, ապա մեծ կարողութիւնը՝ իրենով գոյութիւն ունեցող, ինքը բնաւ չը տեսած, որովհետև արտաքին զգայարանների հասողութիւնից վեր է, տիեզերքը դարձնելով տեսանելի, զննելի, նախնական տարրերի և այլ մեծ փայլուն սկզբունքների հետ մաքուր շուքով, երևաց և ցրեց խաւարը, այսինքն զարգացրեց բնութիւնը (Prakriti):

Նա, որ միայն ոգին կարող է ըմբռնել, որի էութիւնը խուսափում է զգայական օրգաններից, որը տեսանելի կողմ չունի, յաւիտենական է,

1) Bl. Pascal, «Pensée», p. 102, Paris.

2) Manava-Dharma-Sastra, «Lois de Manou».

3) Պրալայան աշխարհի քայքայումն է, որ տեղի ունեցաւ Բրահմայի օրերի վախճանին: Բրահմայի օրը հաւասար է մարդկային 4,320,000,000 տարիներին՝ 300 օրով. գիշերն էլ նոյն տևողութիւնն ունի:

բոլոր էակներն հոգին, որին ոչինչ կարող է հասկանալ, սփռեց իր սեփական պայծառութիւնը:

Նա, Գերագոյն Ոգին, իր յաջորդական ընկերակցութեամբ իր գոյացութիւնից բխեցնել տալ զանազան արարածներ, ամենից առաջ արտադրեց ջրերը. և նա նրանց մէջ զրաւ մի արտադրող սերմ, մի հունտ:

Այս հունտը դարձաւ մի փայլուն ձու՝ ոսկու պէս, նոյն. ան պայծառափայլ որպէս աստղը հաղար ճառագայթներով, և որի մէջ Գերագոյն էակը ինքը վերածնեց Բրահմայի ձեռն տակ, Բրահմային ստեղծող կոթովը, մեծ նախահայրը բոլոր էակների և բոլոր աշխարհների:

* * *

Նա, Յաւիտենական Լուսնի տաճարի աշտերի արդեօք հիւանդագին մի երեակայութեան արդիւնք չէ՞, հաշիշամբի և կամ մի խենթի երազ:

Ո՛չ. դա արդիւնքն է գիտական կամ մաթեմատիկ մտածողութեան, խստորէն տրամաբանական: Որովհետեւ, ինչպէս Լուսնն է յայտարարում, «Լապլասին ենք պարտական աշխարհների ձևաւորման գիտուն վարկածը, որ այսօր ընդհանրապէս որդեգրւած է»:

Եւ կամ ինչպէս Կ. Ֆլամարիօնն է ասում՝ «Դա գիտական միտքն է ամենախոր և թափանցող հանճարի, որով Ֆրանսան կարող է հպարտանալ»¹⁾:

Յաւիտենական քնի այս գաղափարին ընկերային կարգերում համապատասխանում է Ժ. Բ. վիկօի 2) corso-ի և ricorso-ի գաղափարը:

Corso-ն մէկ հասարակութեան կամ ազգի համար հոլովոյթն է, զարգացումը, աճումը, մեծութիւնը, դարերի կեանքում իր կենսական ոյժերի բարգաւաճումն է:

Եւ, ապա, նրա համար գալիս է նւազումը, անկումը, անկումը իր իսկ ոյժերի, դարերի տեղութեան մէջ իր կենսական ոյժերի քունը:

Ricorso - դա վերադարձն է կեանքին:

* * *

Իսկապէս, երբ լրջօրէն խորհում ես այդ մասին, այդ միտքը քեզ ստեղծում է սարսափից ու վախից: Մահան մի սարսուռ է անցնում Մարդու մարմնով, ըստ որում նա զբաղւած պիտի եղրակացնի՝ մեղնից ամէն մէկի համար և բոլոր մոլորակների համար անդհանականում անվերջ Լուսնի շրջանը, Լուսնի և Լուսնի:

Նա, այս միտքը, այնքան անհանգստացուցիչ է, այնքան խորը,

1) C. Flammarion, «La Mort et son mystère», p. 310.

2) «Scienza Nuova».

այնքան անոեիլ՝ որ Մարդուն սարսուցնում է։ Ամէն ինչ ցնցւում է նրա մէջ։
Կարելի է, իսկապէս, աւելի անձկալի և աւելի զարհուրելի միտք
յղանալ քան այդ։

* * *

Բայց վստահ եղիր, ո՞վ վաղանցուկ էակ, որովհետև քո Յաւիտե-
նական Լոռութիւնը, ո՞վ մարդ, աւելի շուտ է հասնում քան Յաւիտենական
Լոռութիւնը իրերի, էակների և մոլորակների։ Նա շատ մօտ է քեզ։ Նա, դու-
ցէ և, այն պահի մէջն է, որ դու շնչում ես, այն ժամի մէջ, որ անցնում է
և կամ այն օրւայ մէջ, որ գալիս է։ Որովհետև Մահը, քո Մահը, քեզ շու-
տով կը նետի Յաւիտենական Լոռութեան մէջ, քեզ պոկելով այն փոքր կը-
տոր մարմնից, որ քեզ պարուրում է ժամանակաւորապէս Լոյսի աշխարհում։

Եւ այնուհետև ամբողջ Յաւիտենութիւնը, ո՞վ Մարդ, քեզ համար
ոչ այլ ինչ է եթէ ոչ մէկ հատիկ գիշեր։ Նա քո Գիշերն է։ Քո Յաւիտենա-
կան Լոռութիւնը։ Որովհետև Մարդը ներկայանում է ամենախոր մտածողը և
նա, որ լաւ է ըմբռնել և զգացել իսկական ողբերգութիւնը մահկանացունե-
րի ճակատագրի՝ երկրի վրայ, նա բնութեան ամենաթոյլ եղէգն է միայն...
Պէտք է որ բովանդակ Տիեզերքը գինւի նրան ջախջախելու համար։ Մի շո-
գի, մի կաթիլ ջուր բաւական է նրան սպանելու համար — ասում է Պասկալը*։

Իրապէս, բնութեան ամենաաննշան երևոյթները, ինչպէս՝ միջան-
ցուկ քամին, կամ մի թիթեւ հողմ, ամենաանմասա բանը, ինչպէս մի փոքրիկ
քարն է, ամենափոքր էակը, անսահմանօրէն փոքր և աննկատելի՝ ինչպէս
օրինակ բացիլն է, կարող է ամէն պահ Մարդուն սպանել։

* * *

Թող մարդը յաճախ մտածի Տիեզերքի Խորհուրդների, իր կեանքի
փրկունութեան մասին, որպէս զի աւելի արժանաւորութեամբ և խորապէս
կարողանայ վայելիլ իր կեանքը, միակ օժիտը, բնութեան ամենաթանկագին
օժիտը Մարդուն տրւած, նրան փոխ տրւած մէկ պահի համար։

«Թող մարդը գիտողութեան առնի, թէ ինքն ինչից է ստեղծւած. —

Մի փոքր հեղւած ջրից, որ դուրս է եկել ողնաշարի և կրծքի
ոսկրներից»**):

Հետեւեալը, ո՞վ մարդ, ուրախ և զւարթ եղիր այս մի քանի ժա-
մերի, մի քանի օրերի, ամիսների կամ տարիների ընթացքում, որ դեռես

*) Pascal, «Les Pensées», ch. XXIII, p. 195.

**) Դուբան, «Գիշերային աստղ», էջ 509.

պիտի ապրես, զգաս, խորհես ու դիտես Կեանքը, Մահը և Մէրը Լոյսի պայծառութեան մէջ: Սիրիւր, ո՞վ մարդ, այդ անգոստանիւ ժամերը, ներոյժօրէն զգացած և վնասուած Սորհուրդների պարտիզում:

Թող քո սիրտը, ո՞վ մարդ, բացի Գեղեցկութեան, Սիրոյն և Շնորհիւն:

Թող քո Հոգին, ո՞վ վաղանցուկ Լակ, իր շուրջը տարածի բոլոր ճշմարտութեան, Բարութեան և Արդարութեան որպէս ծաղիկը, որի վրայ մեղուններն են հանգչում:

Թող քո Հոգին երգի, ո՞վ դու երազի սուեր, ամենագեղեցիկ, ամենալին, ամենագաղտնախորհուրդ երգերը՝ ինչպէս թռչունները և կամսոխակները՝ շշուկներով, հնչիւններով, գոյներով, յստակութեամբ և անծանօթ հեշտանքներով լի անտառում:

Թող քո Հոգին տոգորւի Տիեզերքի Սորհուրդների իմաստով և իր մէջ արտայայտի աստղերի լոյսը, ինչպէս ակիքը կամ ուռի ծառն է արտայայտում:

Սիրիւր նրանց քո հոգու բովանդակ ոյժով, քո սրտի և քո մտքերի:

Սիրիւր նրանց իրենց բովանդակ գեղեցկութեան, մեծութեան և տարածութեան մէջ:

Բայց թող քո սէրը Կեանքի համար լինի ազնիւ, մաքուր, արդար և ազատ: Թող քո բոլոր մտադրութիւնների մէջ մաքրութիւն լինի, ազնուութիւն՝ զգացմունքներիդ, արդարութիւն՝ մտքերիդ և վեհանձնութիւն՝ գործերիդ մէջ:

Թող Սէրդ, մաքրամաքուր և ամենաչքնաղ ծաղիկը Կեանքի, երբեք չը սրբապղծւի որեւէ նիւթական շահով և երբեք չը վարակւի աղտով: Թող նա միշտ անաղարտ պահւի ինչպէս որ է իր էութեան մէջ, և իր տենչանքների, իր արտայայտութիւնների մէջ, Թող ճշմարտութիւնը, Գեղեցկութիւնը, Ազատութիւնը, Արդարութիւնը և Բարութիւնն ու Շնորհքը միշտ մշակւեն քո ներքին պարտիզում, որպէս ամենահազագիւտ ծաղիկները, և Թող նրանք միշտ ուղեկցւած լինեն քո վաղանցուկ Կեանքի բոլոր շարժումներին, որպէսզի Կեանքը պտղաւորեն և Կեանքից ժամերին բոլոր տան:

Պէտք է, ո՞վ մարդ, որ այդ ժամերը միշտ լինեն սիրելի, շուրշուր և վնասուած քո կողմից, որպէս երգը սոխակների և ժրմունջը աղբիւրների՝ անտառների թռչունների կողմից, որովհետեւ նրանք ևս, այդ ժամերը, որ քո Կեանքի ժամերն են, քո սեփական ժամերը, նրանք ևս քեզ հետ պիտի մուտք գործեն Յաւիտենական Լուսութեան մէջ:

Սյդ ժամերը, աւելի թեթեւ քան վարդերի թերթերը, աստուածային այդ ժամերը գեղեցկութեան, մաքրութեան և սիրոյ, թռչում են միշտ զեփիւռների, շշուկների և աղբիւրների ու ակիքների ի հաճոյս դէպի Յաւիտենական ուղիքներ:

* * *

Դու ևս, իմ մարդ, ով դու խորհրդաւոր սուերներէ կրադ, «եթէ դու ոչ ալ ինչ ես եթէ ոչ մի բոյր՝ դուրս ել քո տնուր ծաղիկը»:

Յաւիտենականութիւնը, արդարօրէն գիտում է Մ. Մեթերլինկը, դա անշարժ ժամանակն է տարածութեան մէջ, որ չի կարող շարժուիլ, վաւերացի անվախճան է և ուրեմն չի կարող տեղափոխուիլ, որովհետեւ վերը, վաւեր և իր շուրջը, ոչինչ կայ որ եղած չը լինի արդէն:

Մինչև մեր մահը մեր մէջ է միայն, որ գտնուում են բեկորները, ժամանակը և յաւիտենականութիւնը, տարածութիւնն ու անսահմանը¹⁾:

Եզրպոստում, հարուստների խնջոյքներում, երբ ճաշը վերջանում էր, յայտնում է Հերոդոտը, մի մարդ մի դազադի մէջ բերում էր միտած մի գիակի փայտէ տիպարը, նկարչի և կամ քանդակագործի ձեռքով նմանակերտ. և մէկ կամ երկու կանգուն երկայնութեամբ այդ մարդուն ցուցնելով հիւրերից ամէն մէկին՝ ասում էր. «Տես այս, լավիւր և ուրախ կեցիւր, այսպէս պիտի լինես մահիցդ յետոյ»²⁾:

Ահա թէ ինչ էին անում եզրպոստիք իրենց խնջոյքում:

Այս օրինակի մէջ կայ, իսկապէս, աւելի փիլիսոփայութիւն լաւ ապրելու և կեանքն ու իր ժամերը վայելելու, քան փիլիսոփաների, գիտունների, բարոյագէտների և ոլօէտների լաւ ապրելու արեւստի օրինակների մէջ:

Թող նա քանդակէր սրտի, մտքի, յիշողութեան և գործի վրայ ամէն մի անհատի և ամէն մի ազգի, բոլոր մահկանացուներին:

Խորհենք, յայտարարում է Մ. Մեթերլինկը, գործենք, շարունակենք ապրել խռովութիւնների, վերիվայրումների և վտանգների մէջ այնպէս, որ կարծես ոչինչ չը պիտի ընդհատուի, ոչինչ չը պիտի կորնչի, որ կարծես ամէն ինչ բնականօրէն յաւիտենական է:

Լըիւ կերպով գեղեցիկ և երջանիկ մի օր մեզ բաւական պիտի լինի: Նա կարող է գոմարել բոլոր լաւ ժամերը և մնացորդը միայն վերադրելնութիւն և վերականգնում կը լինի:

Մենք նրան մեզ հետ կը տանենք Մահեան սուերի և կամ յաւիտենական լոյսի մէջ³⁾:

¹⁾ Maurice Maeterlinck, «Le Sablier», p. 167.

²⁾ Histoires d'Herodote, Livre deuxième, p' 110. Paris, 1882.

³⁾ M. Maeterlinck, «L'ombre des Ailes», p. 160.

ՄԱՐԴՈՒ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ

Գ.

ՄԱՐԴ - ՄՐՋԻՒՆԸ

«Ժամանակը ամենաապահով
թոյնն է»:

Էմէրսոն.

* * *

Ի՞նչպէս Մարդը և Մարդու բոլոր որդիները մուտք պիտի գործեն
Յաւիտենական Լուսթեան մէջ:

Ի՞նչ ճամբով և ի՞նչ ձևով նրանք պիտի հասնեն Յաւիտենական
Քնին, որի մէջ պիտի մտնեն բոլոր էակները, իրերը և մոլորակները:

* * *

Փորձել պատասխանելու այս ծանր հարցին, նշանակում է իջնել
Մտքի անդունդների զարհուրելի խորութիւնների մէջ, գերմարդկային զգայ-
նութիւններ կրել, յուսահատ և յուսախաբ Հոգու անձկութիւնների մէջ
մուտք գործել: Բայց Մարդու շակտազրի լուծման փնտռուքը հարկա-
զըրում է այնտեղ իջնել, Պէտք է որ Միտքը թռչի գալիք դարերի անսահ-
մանութեան մէջ, Պէտք է որ նա ապրի իր իսկ անձկութեան մէջ, Պէտք է
որ նա մի անգամ ևս ապրի յաւիտենականութեան գաղափարի մէջ, որ Յա-
ւիտենականութիւնը լինի, մէկ պահով, իր մտածումների և մտորումների
առարկան:

Որովհետեւ «նոյն իսկ Աստուծ, յայտարարում է Էկէզիաստը, որ
սրտի մէջ է դրել, Մարդու որդու սրտի մէջ, յաւիտենականութեան միտքը,
Թէպէտև՝ մարդը չկարողանար ըմբռնել այն գործը, որ Աստուծ անում է
սկզբից մինչև վերջ ¹⁾»:

«Ես, ասում է Էկէզիաստը, սիրտս գործադրեցի փնտռելու և Է-
մաստութեամբ խորաչափելու ամէն ինչ որ կատարւում է երկնքի տակ. դա
մի դժւարին զբաղմունք է, որին ենթարկում է Աստուծ Մարդու որ-
դիներին ²⁾»:

¹⁾ «L'Ecclesiaste» 3-5 p. 656.

²⁾ Ibid. p. 655, ch. I.

* * *

Սակայն, զրւած հարցին մի տրամաբանական և գիտական լուծում գտնելու համար, մի հարց՝ լի մահացու անձկութիւններով և սարսափելի յուսահատութեամբ, պէտք է որ վախճանական պատճառների առեղծւածը և յատկապէս այս աշխարհի մէջ Մարդու ճակատագրի առեղծւածը մտածելի մի այլ տեսակէտից, լիովին տարբեր նրանից, որ մտածել է մինչև այժմ փիլիսոփայութեան, ընկերաբանութեան և գիտութեան կողմից:

Պէտք է որ նա, առանց վախի և առանց տատանման, արիաբար, ուսումնասիրութեան եւ մտորումի ենթարկւի Երկրի վրայ գոյութիւն ունեցող էակների եւ իրերի Եետադարձութեան (Regression) տեսակէտից՝ Բանի որ Մարդու ճակատագիրը Երկրի վրայ մինչև այժմ Իմաստութեան կողմից, — որ լինի փիլիսոփայութիւնը, գիտութիւնն ու աստածաբանութիւնը, — ուսումնասիրել է Ետադարձութեան (Progrès) տեսակէտով, մտածումովը զալիք կեանքի, որի բարձունքները են և մնում են անհասանելի: Նա քննութեան է առնել Աստածաբանութեան կողմից բացառապէս կրօնական տեսակէտով, բայց երբեք կենսական ոյժերի յետադարձութեան, բնախօսական և կենսաբանական տեսակէտով:

Ուրեմն, Մարդու ճակատագրի առեղծւածի մասին երկու տեսակէտ կայ. 1) Ետադարձութեան (Progrès) տեսակէտ. եւ 2) Եետադարձութեան (Regression) տեսակէտ, որ մերն է և որը մտածելու նոր կերպ է, մինչև այժմ անծանօթ:

* * *

Նախ քան մեր մտածելակերպի ցուցադրումը, պէտք է մենք կանգ առնենք Ետադարձութեան կողմնակիցների մտածելակերպի վրայ: Դա հետեւիալն է. —

1) Նրանք, մտածողները, որոնց հայհաքը միշտ ուղղւած է դէպի Ապագան, դէպի Ետադարձութիւնը, էակների և իրերի անսահման Ետադարձութիւնը, պնդում են, որ արդի Մարդուց, հետագայ դարերի անսահման տեղութեան մէջ, դուրս պիտի գայ մեր ժամանակում գոյութիւն ունեցողից մի տարբեր էակ, և որ այդ մարդը կը լինի մի բարձր էակ, աւելի կատարելագործւած և աւելի կատարեալ, և որը չը պիտի ունենայ որևէ նմանութիւն, որևէ կապ արդի մարդու հետ:

Այս է կարծիքը անցած դարու բազմաթիւ մտածողների, յատկապէս Ժուֆրոյի, Նիցշէի և ուրիշների: Նա նորոգւած է այժմ դոքտ. Ես-վորսկու, Մ. Մետերլինկի և ուրիշների կողմից:

* * *

Մի պահ կանգ առնենք նրանց մտքերի վրայ, մէկը միւսի յետեւից յաջորդաբար ուսումնասիրելով:

1) Ժուճկոյ յայտարարում է. —

Համոզում կայ, որ մի ժամանակ է եղել, երբ բնութիւնը իր մա-կերեսին կարողացել է միայն բոյսեր արտադրել, վիթխարի բոյսեր, որոնց մօտ մերինները միայն գաճաճներ են. այդ բոյսերը իրենց հովանու տակ ոչ մի կենդանի էակ չէին ծածկում: Գիտենք, որ հաստատել են թէ մի մեծ յեղափոխութիւն եկել է աւերելու այդ ստեղծագործութիւնը, որ կարծես արժանի չէր այն ձեռքին, որ իրեն ստեղծել էր: Յայտնի է, որ երկրորդ ստեղծագործութեանը այդ մեծ բոյսերի և վիթխարի անտառների հովանու տակ խլրտալիս տեսան այլանդակ սողուններ, կենդանական կազմակերպութեան առաջին փորձերը, առաջին սեփականատէրերը այս երկրի, որի միակ բնակիչներն էին: Բնութիւնը փշրեց այդ ստեղծագործութիւնը և յաջորդիւ նա երկրի վրայ նետեց չորքոտանիներին, որոնց տեսակներն այլևս գոյութիւն չունեն. անձն կենդանիներ, կոպտօրէն կազմակերպւած, որոնք զըժ-ւարութեամբ էին կարողանում ապրել և վերարտադրել, ու թոււում էին նախափորձը խաղ գործաւորի: Բնութիւնը նորէն փշրեց այդ ստեղծագործութիւնը, ինչպէս որ արել էր միւսներին, և, փորձէ-փորձ, աւելի անկատարից դէպի կատարեալը գնալով, նա հասաւ այս վերջին ստեղծագործութեան, որ առաջին անգամը լինելով՝ մարդուն դրեց այս երկրի վրայ...

Ինչո՞ւ համար չը պիտի գայ նոյնպէս մի օր, երբ մեր ցիւղը կը ջընջւի և մեր պիղւած-հանւած ոսկորտիքը ապրող տեսակներին կը թւան կոպիտ նախափորձերը մի բնութեան, որ ջնջոււմ է: Եւ եթէ մենք այսպիսով միայն մի օղակն ենք փոքր առ փոքր անկատար ստեղծագործութեան այդ շղթայի, մի չար փորձը մէկ անձանօթ տրլլի, իր հերթին նետուած՝ յօշոտւելու համար իր հերթին, ապա ուրեմն ի՞նչ ենք մենք և ո՞ւր է մեր խորագիրը՝ մեզ յանձնելու համար անկախի՛րին և հպարտութեան:

Այսպէս է մտածում Ժուճկոյը:

2) Մարդը, հարցնում է իւրովի Մ. Մետերլինկը, Երկրագնդի գերագոյն նպատակն է արդեօք:

Գալիք դարերում Մարդը կը դառնայ մի հսկայ թէ՛ մի գաճաճ երկրագունդը մի նպատակ ունի՛:

Ո՞րն է իր գոյութեան իրաւունքը: Մարդկութեան փթթումը: Դա հնարաւոր է, ասում է նա, և մենք ժամանակաւորապէս որոշ իրաւունք ունենք դրան հաւատալու: Մինչ այժմ մենք լաւագոյն պտուղն ենք իր ամե-

նամեծ ճիշդի, իր ամենագեղեցիկ յաջողութեան, ժամանակ կունենայ նա լաւագոյնն անելու: Սա համարեա ստոյգ է:

Գիտենալ՝ թէ մեր և կամ իր աշխատանքները, մեր նւթական և ոգեկան ձեռքբերումները վերջնականօրէն պիտի կորչեն մոլորակի անէացման և կամ անխուսափելի մահւան մէջ, և կամ թէ նրանք պիտի փոխանցւեն այլ աշխարհի կամ ձևաւորման, եթէ մենք կարողանանք պատասխանել այս հարցերին, ապա մենք այլևս մարդիկ չենք լինի, այլ՝ աստուծոնք՝ Այն, ինչ որ մեծ է մարդու մէջ, ասել է անգլիացի մի փիլիսոփայ, ասյն է, որ նա մի նպատակ չէ, այլ՝ մի կամուրջ: 1)

Մարգը, ըստ Մ. Մետերլինի, մի յաջորդ պիտի ունենայ:

Մարգը, շարունակում է նա, որ երեակայում է թէ երկրագունդը հպարտ է իրեն ծնունդ տւած լինելով, մարգը, որ ինքն իր աէրն ու դատաւորն է կարծում, անկասկած՝ նախաՎերջինն է, և, ուղեղը մի կողմ դրած, նւազ երջանիկը և նւազ յաջողածը ստեղծագործութիւններից:

Իր հոգեվարքից առաջ, յերջանկութիւն իր. երկրին է մնում աւելի լաւը անելու:

Ռոտեղից դուրս պիտի գայ այդ յաջորդը: Ռ՞ով գիտէ, և նոյն ինքը՝ Երկիրը՝ գիտէ՞՝ այդ:

Ժւրաշխան (Jurastique) դարաշրջանում, երբ իշխում էին միայն մեծ մողեսակերպերը (sauriens), որոնք փորձում էին, մարդու պէս, շտկել իրենց ողնաշարը և ապրել կանգնած, և աւելի ուշ, երկրորդ դարաշրջանի վերջին փուլում, վերին կաւիճայինում, երբ յայտնւեցին ահագնատեսիլ հոյամողէսները (dinosauriens), որոնք ունէին քսան մետր երկայնութիւն, և հսկայական թռչուններ սողունակերպ՝ այնպէս սարսափելիօրէն սպառազէն և տէր երեք տարրերի. երբ ընկերային միջատները, յատկապէս նրանց ժամանակակից տերմիտները (termites), արդէն կազմակերպել էին իրենց զարմանահրաշ քաղաքները, որոնք շփոթի են մատնում մեր զարմանքը, հանդիպելով մեր առաջին կաթնասուններին՝ ծանր, դանդաղ, թանձր, բութ, վատ տաշած, ռո՛ղիտողը, հարեան մի աստղից ընկած, կարող էր նախատեսել, որ մահւան դատապարտւած այդ ապաշնորհ նախափորձերից հազարաւոր տարիներ յետոյ պիտի ծնէր նա, որը, ոչ առանց պատճառի, պիտի կարողանար իրեն կոչել մեր մոլորակի արքան: Եւ, եղնելով աւելի բարձր, պիտի համարձակէր կանխագուշակելու մարդուն եռաբլթակներէ կամ խեցապատեանների մէջ պալէօգոյիկ հողերում:

Գուցէ այդ միևնոյն տարածութիւնն է եռաբլթակներից (trilobe) մինչև մեզ և մեզնից մինչև մեր յաջորդը: Ժամանակը հաշւել չգիտէ և ժամանակը ամենամեծ և ամենագործօնն է տիեզերական կտրուկ 2):

1) M. Maeterlinck «La grande Féerie» p. 103-104.

2) M. Maeterlinck. «La grande Féerie» p. 112-114.

* * *

Նախ քան որ մեր երկրագունդը բնակելի դառնար, նախ քան որ մարդը յայտնէր այս երկրի վրայ, պէտք էր որ նրա վրան, շուրջը կամ ներսը մի իմացականութիւն լինէր հաւասար իր մշակելիք իմացականութեան:

Ո՞վ մեզ կասի, թէ այդ իմացականութեան գազաթնակէտը կը հասնի մարդու մէջ:

Երբ կարողացել են մարդը կերտել, թւում է, որ հնարաւոր կը լինի աւելի լաւը անելու ¹⁾:

* * *

Հարց է առաջանում, թէ ինչո՞ւ մեր երկրագնդի ոգին յանկարծակի երկճղեց՝ մարդակերպից սկսած և փոխանակ շարունակելու փնտռել աւելի լաւը՝ նիւթը ձուլելով աւելի ու աւելի վիթխարի ձևերով կաղապարների մէջ, նա անմիջապէս խմորը հունցեց՝ նրա մէջ խառնելով չը գիտեմ ի՞նչ հոգեղէն մի նիւթ, որ նա մինչև այժմ վերապահել էր ընկերային միջատներին:

... Ի՞նչ էլ որ լինի պատճառը, այն՝ ինչ որ տեղի է ունեցել մի քանի հազար կամ միլիոն տարիների ընթացքում՝ կարող է կատարելապէս վերարտադրել մի քանի հազար կամ միլիոն տարիների ընթացքում: Առաջին, սառցային շրջանի հետեւանքով է, որ մարդը գահճնկեց է արել գահերէցին: Ի՞նչ պիտի տեղի ունենայ երկրորդ շրջանում, որ անխուսափելի է և մօտենում է, եթէ մարդը չգիտէ պաշտպանել չարիքների դէմ, որոնց մասին մենք շատ շփոթ գաղափար միայն ունենք, նա, բնականաբար, մոլորակի վախճանից առաջ, կը փոխարինւի մի նոր էակով, որը անհրաժեշտաբար գերազանց կը լինի, քանի որ նա յաղթանարած՝ կը լինի արատներին, որոնց տակ մենք կքել ենք, միայն թէ երկիրը չմտահոգւի իր տեղի մասին:

Հիմակ ու հիմա հետաքրքրական է գիտել, որ մարդու յայտնուելուց ի վեր բնութիւնն այլևս նոր ձևեր չի հետեւի:

Մեծ թւով կենդանիներ և բոյսեր անյայտանում են վերջնականորէն և չեն փոխարինուում: Կարծես հրաշագործ և գերագոյն ճիգը, որ մատակարարում էր, սպառել է իր հրաշքը և երևակայութիւնը:

Այսուամենայնիւ, աչքից չը փախցնենք որ մարդու յայտնուելը համեմատաբար նոր է:

¹⁾ M. Maeterlinck. «L'ombre des Ailes» p. 61.

Պէտք է հաշւի առնել կենսաբանական էակները անհաշիւ տեղութիւնը. չորրորդակ դարաշրջանը, մերը, հեռու է վերջացած լինելուց և մեզ համար կարող է վերապահւած լինել աննախատեսելին:

* * *

Ուրեմն, համարեա որոշ է, որ նորէն շատ տարօրինակ փոխանցումներ տեղի կունենան ¹⁾:

Այսպէս է մտածում Մ. Մետերլինկը:

* * *

3) Միկնոյն մտածողութիւնը գտնում ենք Նիցշէի մօտ: Բայց նա այս մտածողութեան մօտ արտայայտուած է բանաստեղծական ձևերի մէջ, նա երբեմն քողարկւած է, երբեմն՝ հանելուկային և անորոշ: Որովհետեւ երբեմն նա մեզ կարծել է տալիս, թէ ներկայ մարդն է որ գերմարդ պիտի դառնայ, երբեմն՝ նրանից յետոյ է որ երկրի վրայ պիտի գայ գերմարդը: Բայց այս միտքը միշտ զատուում է պատմութեան իր փիլիսոփայութիւնից:

Այսպէս՝ նա մեզ յայտարարում է.—

Այն, ինչ որ մեծ է մարդու մէջ, այն է, որ նա մի անցորդ է և անկում:

Մարդը մի ձգւած պարան է անասունի և գերմարդու միջև, մի պարան՝ անգուցի վրայ:

Վտանգաւոր է անցնել միւս կողմը, վտանգաւոր՝ ճամբին մնալ, վտանգաւոր է յետ նայել, սարսափի և վտանգաւոր կանգաւ:

Գերմարդն իմաստն է երկրի: Թող մեր կամքն ասի՝ Գերմարդը թող լինի իմաստը երկրի... Հաւատարիմ մնացէք երկրին:

Իսկապէս, մարդը մի անմաքուր գետ է. պէտք է ովկէան դարձած լինել՝ առանց կեղտոտուելու կարողանալ իր մէջ ընդունել մի անմաքուր գետ:

Ջարագուստրան սիրում է նրանց, որոնք չեն փնտռում, աստղերի յետև, մի պատճառ ոչնչանալու համար կամ զոհաբերութեամբ նւիրելու. այլ նրանց, որոնք իրենց զոհում են երկրին, որպէսզի մի օր երկիրը պատկանի գերմարդուն:

Նա սիրում է նրան, որ ապրում է ճանաչելու համար և որը ուղղում է ճանաչել, որպէսզի մի օր ապրի գերմարդը:

¹⁾ M. Maeterlinck. «La Grande Féerie» p. 115-117

Նա սիրում է նրան, որ աշխատում և հնարում է մի բնականաբար
կառուցելու գերմարդուն, երկրի վրայ իր գալստեան համար պատրաստելու
անասուններին և բոյսերին:

Նա սիրում է բոլոր նրանց, որոնք ծանր կաթիլներ լինեն պէս մէկ
առ մէկ ընկնում են մարդկանց գլխին կախած մռայլ ամպերից. նրանք
ազդարարում են վաղակը, որ գալիս է, և անյայտանում են երազատեսու-
թեամբ:

Զարադուստրան մի երազատես է կայծակի, մի ծանր կաթիլ՝ որ
ընկնում է ամպից. բայց այդ կայծակը կոչւում է Գերմարդ:

* * *

Գերմարդը սրտիս է փակչում, նա է որ ինձ համար միակ բանն
է — և ոչ բնաւ մարդը:

Օ՛, եղբայրներս, այն ինչ որ ես կարող եմ սիրել մարդու մէջ՝
այն է, որ նա անցորդ է և անկում:

Այսպէս է ասում Նիցշէն Զարադուստրայի բերանով¹⁾:

ՄԱՐԴՈՒ ՃԱԿԱՏԱԳԻՐԸ ՅԵՏԱԴԱՐՁՈՒԹԵԱՆ ՏԵՍԱԿԷՏԻՑ

Ահա երեք զլխաւոր մտածողների խորհրդածութիւնները Մարդու
ապագայ ճակատագրի մասին:

Այս խնդրի վերաբերմամբ այլ մտածողների խոհերը նման են
միւսներին:

Հետաքրքրական կը լինէր ցուցադրել Կոնդորսէի և Հ. Սպէնսէրի,
Վիկօի և Ռընանի մտքերը իրերի և էակների անվախճան յառաջադիմու-
թեան մասին, բայց, մեզ համար, վերոյիշեալ մտածողների գաղափարների
բացատրութիւնը բաւական է:

* * *

Այսպէս, տեսնում ենք, որ փիլիսոփայութիւնը տեսնում է գիտ-
նալ կամ ենթադրել վերջնական պատճառները և ապագայ ճակատագիրը

¹⁾ Fr. Nietzsche. «Ainsi parlait Zarathoustra» trad. par H. Albert.

Մարդու, ինչպէս կը լինի նա, ինչպէս կապրի նա, ի՞նչ յաջորդ կունենայ նա՝

Եւ գիտութիւնն էլ իր կողմից է տենչում գիտնալ ծագումը Մարդու, նա իրեն հարց է տալիս թէ արդեօք նա ծագում է առել որեւէ կապից՝ Օրանգուտանից, Շիմպանզէից կամ թէ Գորիլլայից։

Օրգանիզմների ծագման մասին կառուցում են հաւանական և անհաւանական վարկածներ. ձևափոխական, բարեշրջական, ինքնաբեր սերման և այլն, և այլն։

Բայց Մարդը երբեք իրեն չի հարցնում՝ ի՞նչի կը վերածւի ինքը, մարդը, այդ անձանթը, և ի՞նչ վիճակ կունենայ դարերի ընթացքում։

«Մարդիկ, իրաւացիօրէն նկատում է մի գրող, պատճառները ճշակն ունեն՝ առանց շատ զբաղւելու արդիւնքներով»¹⁾։

* * *

Արդ, Մարդու ճակատագրի վերաբերմամբ վերոյիշեալ մտածողների բացայայտած մտքերը հնարաւոր են, հաւանական և տրամաբանական։

Հնարաւոր է որ մարդկային ցեղը փոխարինւի մի այլ ցեղով, Հնարաւոր է որ Մարդու որդիները իբր յաջորդ ունենան աստուածային էականք։ Ոչ, Մեզ թւում է, որ այդ վարկածը հաւանական և տրամաբանական չէ։ Եւ իր ենթադրութիւնները զուրկ են գիտական, պատմական և փիլիսոփայական հիմքից։

Մարդը, ընդհակառակը, ըստ իս, դարերի ընթացքում տակաւ առ տակաւ, աստիճանաբար, կը լծտենայ մի էակի՝ մըջիւնների նմանող, Մարդու բոլոր որդիները, իրենց համար անզգալիօրէն, բնականօրէն կը դառնան փոքրիկ էակներ, շատ փոքր, ինչպէս մըջիւնները։

Պէտք է, առաջին հերթին, որ Մարդը նախ քան կարողանայ լուծել իր ճակատագրի հարցը, իրեն համեմատի Երկրագնդի այլ բնակիչներին հետ, այլ էակների և իրերի հետ այս Մօր, որ Երկրն է։ Պէտք է որ նա մտածի բոյսերի և կենդանի էակների ճակատագրի մասին, կենդանիների կամ թռչունների, որոնք ապրում էին այս Երկրի վրայ, բայց որոնք այլևս գոյութիւն չունին։ Որովհետև Մարդու ճակատագիրը անջատւած չէ այդ էակների և բոյսերի ճակատագրից։

Պէտք է, երկրորդ հերթին, որ նա մտածի նոյնպէս Մարդու մարդակազմական, կենսաբանական և բնախօսական անցեալի մասին։

1) Pierre Mar Orlan. «Les Nouvelles Litteraire» 5 février, 1938.

II

ՄԱՐԴ - ՀՍԿԱՆ ԵՒ ԻՐ ՈՐԳԻՆ՝ ՄԱՐԴ - ՄՐՋԻՆՆԸ

Ապացուցելու համար մեր գաղափարը, որ ժամանակակից Մարդը պիտի վերածւի Մարդ-Մըջիւնի, առաջին հարցը որ՝ յետադարձութեան տեսակէտից վերաբերում է արդիական Մարդու ապագայ ճակատագրին և Երկրի վրայ ապրող կենդանի էակներին՝ դրւում է, հետեւեալն է.—

1. Նախնական Մարդը, ժամանակակից Մարդու նախահայրը, մի հսկան էր.

2. Ժամանակակից Մարդու հասակը, այդ հսկայից սերած, հասնէն է նախնական Մարդու։ Մարդու Ֆիզիքական ծաւալը, իր անատոմիական կառուցւածքը դարերի ընթացքում՝ Երկրի վրայ իր յայտնւելուց ըսկըսած մինչև մեր օրերը՝ նւազել է իր բարձրութեամբ, մեծութեամբ կամ զանգւածով։

Մարդը, մի խօսքով, դարերի ընթացքում պահպանել է իր ֆիզիքական կառոյցը, թէ՛ ընդհանրապէս, այդ նախնական կառուցւածքը նւազել է աստիճանաբար, անդալիօրէն, ամէն մի դարում պակասել է իր բարձրութեամբ, ծաւալով և զանգւածով։

Ժամանակակից մարդու մարմինը իր ծաւալով, բարձրութեամբ և մեծութեամբ միևնոյնն է ինչ որ նախնական մարդունն էր։

Այսպիսով՝ Մարդ-Մըջիւնի հարցի լուծումը կախած է լուծումից այն հարցի թէ՛ նախնական Մարդը հսկան էր արդեօք և թէ՛ հսկաներն ու Մարդ-Հսկան դոյութիւն ունեցել են պատմութեան մէջ։

* * *

Բայց, նախ քան առաջ դնալը, մի հարց է առաջանում. ինչպէս է կայանում յետադարձութիւնը։ Յետադարձութիւնը, ըստ կենսաբա-

նութեան՝ (biologie) կեանքի գիտութեան, դա դարձն է մի հիւսւածքի և կամ անհատի՝ դէպի առաջնական նւաղ կատարելագործւած մի վիճակ:

Օրգանական ամէն ձևափոխութիւն և, հետեւեալ, ամէն հոլովոյթ, յայտարարուած են կենսաբանները¹, ուղեկցւած է յետադարձութեամբ, այսինքն նւաղ օգտակար կամ անօգտակար օրգանների նւաղումով: Այսպէս է որ endoparasit-ները (ներքնամակարոյծ) և յատկապէս tenia solium-ը ապրելով մի շատ հարուստ և պատրաստ սննդական միջավայրում՝ կորցրել են իրենց մարտողական գործարանները: Այս յետադարձութիւնը պահպանուած է նոյնպէս բոյսերի մէջ՝ որոշ pèlargonimus-ների մօտ այնպայտացումը բեղմնաւորման փոշեպարկերի (anthères), գործարաններ նւաղած ptéridophyte-ներին և այլն:

Յետադարձութեան էական պատճառներն են՝ յարմարումը և ընտրողականութիւնը. երկրորդական պատճառներն են՝ պաշտօնի անօգուտ լինելը և տեղի պակասը, սննդական միջոցների անբաւարարութիւնը²:

* * *

Ինչհամէն է կայանում յետադարձութիւնը մարդու համար:

Յաւերժական Աստուածը մարդուն կերտեց Երկրի փողոց, նա կեանքի շունչ փչեց մարդու ռնգներին և մարդը դարձաւ կենդանի էակ:

Յաւերժական Աստուածը հողից կերտեց դաշտերի բոլոր կենդանիներին և երկնքի բոլոր թռչուններին:

Յաւերժական Աստուածը մարդուն ասաց.—

«Քո երեսի քրտինքով պիտի ուտես քո հացը, մինչև որ յետ դառնաս հողը, որից դու կերտուել ես, որովհետև դու փոշի ես և փոշի էլ պիտի դառնաս³»:

Արդ, մարդու համար յետադարձութիւնն այն է, որ Մարդ-Մրջիկնի աստիճանին իջնելուց յետոյ՝ դառնայ փոշի, դառնայ հողին, որը նոյնպէս, իր հերթին, փոշի պիտի դառնայ հսկայածաւալ Տիեզերքի մէջ:

* * *

Մարդ - Հսկայի մասին:

Նախնական մարդը հսկայ էր:

1. Որ երբեմնի Երկրագունդը նախնական և մինչև իսկնախապատմական ժամանակներում ընակւած էր միայն հսկաների մի ցեղով՝ այս մասին մենք որի է կասկած չունինք:

2. Որ Մարդը, բացի այդ, դաբերի ընթացքում, պիտի դառնայ

¹ «Encyclopédie et le Nouveau Larousse Illustré» t. 7. p. 222.

² Ibidium. ³ Աստուածաշունչ. 1, 2, 3 գլ. 10. գլ. 5.

ժամանակակից մրջիւնների նման մի տեսակ էակ՝ այս մասին նոյնպէս որեւէ կասկած չը կայ, որովհետեւ օրգանական կեանքի պատմութիւնը հաստատուած է, որ Հսկաների և ժամանակակից Մարդու կեանքի մէջ գոյութիւն ունի օրգանական կեանքի մի յարաբերութիւն, և բնախօսական, կենսաբանական ու կազմախօսական համեմատութիւն՝ երկրի կեանքի հոլովոյթի մէջ:

* * *

Որո՞նք են ապացոյցները այն բանի, որ ժամանակակից Մարդը պիտի լիջնի Մարդ-Մրջիւնի, Ո՞րտեղ են գտնուում դրանք:

Նրանք գտնուում են պատմութեան, կենսաբանութեան, կենդանաբանութեան, բուսաբանութեան և հնէաբանութեան մէջ: Նրանք, այդ ապացոյցները, գտնուում են Մարդու իսկ գիտութեան մէջ:

1. ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՒ ՀՆԷԱԲԱՆԱԿԱՆ ԱՊԱՅՈՅՑՆԵՐ

Այսպէս, ամենահաստատ, ամենավստահելի և անհերքելի ապացոյցը Մարդ-Հսկայի գոյութեան՝ պատմական ապացոյցն է: Նա արտայայտուած է երեք շարք գաղափարներով. 1) Մարդ-Հսկայի գաղափարը գտնուած է դիցարանութեան մէջ. 2) բոլոր մեծ քերթողների երկերի մէջ. 3) նա գտնուած է Աստածաշնչի մէջ. 4) և հնէաբանական գիւտերը հաստատուած են այդ գաղափարի ճշմարտութիւնը:

* * *

1. Հսկաների գաղափարը, իսկապէս, գտնուում է բոլոր հնադարեան ժողովուրդների գիցարանութեան մէջ: Նա լիքն է այդ սարսափելի և արտակարգ պատկերներով:

2. Բացի այդ՝ նա գտնուում է ժողովուրդների նախնական կրօնի մէջ. նա պահպանուում է հնադարի բոլոր մեծ քերթողների երկերի մէջ: Այդ արտակարգ էակների կեանքի արկածները, Հսկաները պատմած են այդ դրբաբանական էակների կեանքի արկածները, ձերթողների պատմութիւնների կողմից: Անօգուտ է կանգ առնել քերթողների պատմութիւնների վրայ, որովհետեւ դրանք ծանօթ են բոլորին:

Այսուամենայնիւ պէտք է լսել առնւազն Հոմերոսին:

Հոմերոսը յայտարարում է, որ Կիկլոպների երկրի հսկան «մի մարդ էր զարմանալի հասակով... դա մի ապշեցուցիչ հրէշ էր. նա բնաւ նրման չէր մարդու, այլ մի բարձր սարի, որի գագաթը բարձր է հարեան բոլոր լեռներից՝ և որը իր անձաւի մուտքը փակուած էր մի ժայռով, որը ջրման քառանիւ սալեր չէին կարող տանել, այնքան զանգածը հսկայական էր և որ Ուլիսն ու իր ընկերները սարսափով բռնուում էին՝ լսելով իր սոս-

¹ Homère «Odyssée» Livre IX. p. 134

կալի ձայնը և տեսնելով այդ վիթխարի կազմածքը՝

Այս Կիկլոպների հոգը չէին ոչ Իւպիտէրը և ոչ էլ ֆնացած բոլոր աստուածները, «բոլորհետեւ մենք, առում էին նրանք, աւելի ուժեղ և աւելի կարող ենք նրանցից»:

Նրանք ուտում էին ոչ միայն կենդանիների միսը, այլ և ոսկրները. և իրենց անձաւի մուտքը այդ ծանր ժայռով փակում էին նոյնքան հեշտութեամբ, ինչպէս որ կապարճն են փակում: Դրանք արդի հնէաբանութեան նկարագրած՝ Նէանդերտալի, Ռոդեզիայի և Պիլտզոունի մարդիկն են:

Գոռոզ բռնութիւնը, յայտարարում է Պինդարը արդարութեան մասին խօսելով, վերջանում է պարտութեամբ... և հսկաների արքաները չխուսափեցին այդ օրէնքից: Հսկաների արքան Տիտան Պորփիրիոնն էր:

* * *

Բայց, հակառակ հսկաների դոյութեան վերաբերող քերթողների յիշատակութեան, խնդրոյ առարկայ հարցի լուծման համար մի շատ կարեւոր հարց է ծագում. — իսկապէ՞ս որ այդ հսկաները դոյութիւն ունէին մարդու և երկրագնդի պատմութեան մէջ: Գուցէ, դրանք անիրական ստեղծագործութիւններ են, երեւեակալող էակների մտացածին բաներ, բանաստեղծական յօրինածոյ, ստեղծւած ժողովրդական երեւակայութեամբ՝ ապա վերցրած և ներկայացրած քերթողների կողմից:

Նախնական Մարդը, մէկ խօսքով՝ մեր նախահայրը, իրապէ՞ս մի հսկայ էր:

Բայց եթէ այս միտքը միայն ըսնաստեղծական մի դադափար էր և կամ մի առասպել, այդուհանդերձ դա ճշմարտութիւն պիտի լինի, վասն զի առասպելը, յայտարարում է մեծ լեղւաբան Մաքս Միւլլերը, իր մէջ միշտ պարունակում է մի ճշմարտութիւն: Նա, ուրեմն, համապատասխանում է պատմական մի իրականութեան:

2. ԱՍՏԻԱԾԱՇՆՁԱԿԱՆ ԱՊԱՅՈՅՅՆԵՐ

Ամենաուժեղ և ամենալստահելի ապացոյցը մեր Հսկայ նախահայրերի գոյութեան՝ գտնուում է Աստածաշնչի մէջ:

Այնտեղ իսկապէս կարգում ենք. —

Երբ մարդիկ, — գրւած է Աստածաշնչի «Գիրք Ծննդոց»-ում, — ալեքցին բազմանալ Երկրի երեսին, և նրանց ազլիկները ծնւեցին, Աստուծոյ որդիները տեսան, որ մարդկանց ազլիկները գեղեցիկ էին. և նրանց մէջ ընտրութիւն կատարելով իրենց կին վերցրին: Ապա Յաւիտենականն ասաց.

¹ Homère «Odyssée» Livre IX. p. 136, 137

² Pindare «Œuvres complètes» p 117

նական և պատմական ճշմարտութիւնները հաստատուել են Հնէաբանութեան գիտական յայտնութիւններով: Գտել են նախնական հսկայ մարդու մի կըմախք:

1856 թւին, Դիւսսելդորֆի մօտ՝ Նէանդերթալում, յայտարարուած է բնագէտ R. Broom Ը, յայտնաբերել են կմախքների ամենամեծ մասը, որ նախնական մարդ-էակի նշանակալից մէկ տիպարն է: Առանձին որեւէ յատկութիւն չէ նշած յետ-գանգի ոսկրների վերաբերմամբ, սակայն զարմանք է պատճառել այն իրողութիւնը, որ գանգի կատարը շատ տարբեր էր ապրող բոլոր ցեղերի գանգի կատարից: Գանգի խոռոչը երկայն և ձւաձև էր և աչքերի վերև կար ակնբախ մէկ ոսկրուտ երկար շուրթ, որ մի ուժեղ ցլցւածք էր կաղնում դէպի առաջ՝ համեմատաբար ցածր ճակատով:

Երբ այդ գանգը առաջին անգամ ցուցադրեց գերմանական մարդաբանական մի ժողովի առաջ, Բոննում, բացայայտ կասկածներ յայտնեցին իր մարդկային բնոյթի մասին: Այնուհետև գանգը քննեց հռչակաւոր Էլերշովի կողմից, որ յայտարարեց թէ դա մարդկային գանգ է, բայց իր եզակի բնոյթը արդիւնք է ենթակայի ունեցած մի հիւանդութեան: Անգլիայում բնագէտ Huxley-ն ևս ընդունեց, որ գանգը մարդկային հին տիպի է, որ տարբեր կէտերով մօտենում է բարձր տեսակի կապիկներին: Քսանհինգ տարի շարունակ մէճ կղա թէ ի՞նչ տեղ պիտի տալ այդ գանգին. բայց այդ ժամանակ նրանից ուրիշներն էլ գտնեցին, և այսօր նրանից մեծ թւով կան, նոյնպէս և կմախքի գրեթէ բոլոր մանրամասնութիւնները:

Նէանդերտալի կատարեալ տիպի կմախքը դարձաւ յայտնի և ծանօթ՝ «սրբոց խորան» կամ «correze» անունով:

2. Մըրոց խորան» կմախքը նկարագրուել է 1913 թւին բնագէտ Մարտէլէն Բուլի կողմից: Գանգը մեծ կարեւորութիւն ունի, որովհետև գէժքը և ներքեի ծնօտը պահպանւել են գրեթէ կատարելութեամբ և ներկայացնում են որոշ հետաքրքրական բնոյթ: Այստեղ էլ գտնում են նոյն մեծ զարգացումը յօնգոսկրների կմաքակապներին Նէանդերտալի այլ գանգերի, կամ, երբօրդ՝

3. Ռոդեզիայի գանգը. 1921 թւին Ռոդեզիայում յայտնաբերեց մի նշանակալից գանգ՝ հին մարդու տիպով: Որոշ տեսակէտից՝ դա մարդկային ծանօթ գանգերից ամենակարևորն է: Այս գանգը «պատկանում է շատ հին ժամանակների մարդկային մի հին տիպի»: Սա մէկն է «մարդկային առաջին տիպերի, որոնք ունեն շուրջ 1280 խորանարդ սանտիմետր գանգային կարողութիւն»:

1848 թւին Զիրբալթարում յայտնաբերեց մարդկային մի շատ հին գանգ և իր գանգային կարողութիւնը գնահատեց 1300 խոր. սանտ.:

Այլ տիպի էլ գոյութիւն ունի, ինչպէս «Javanthropus»-ը, Պիլտ-

դառնի գանգը, Հայդերբերգինը՝

* * *

Սրունքոսկրների և ծոճրակի ողնայարի քննութիւնից բնա-
գէտ Բուլը հղբակացում է, որ Նէանդերտալի մարդը քայլում էր մի քիչ
թիք քայլածքով, որը հաստատում է գլխի ձևը՝

Ըստ Բուլի, Օսորոնը հետեւալ ձևով է նկարագրում Նէանդերտա-
լի մարդու երևոյթը. «Մի հսկայ գլուխ, տեղաւորւած մի կարճ և թիկնեղ
բունի վրայ, լայն և կոր ուսերով, գլուխն ու վիզը սովորաբար առաջ կա-
խած, ըստ միեւնոյն հակման որ մէջքը, թեկը համեմատաբար կարճ են
սրունքների առնչութեամբ. սրունքը, զիստի հետ համեմատած, աւելի կարճ
քան գոյութիւն ունեցող որևէ մարդկային ցեղի, ծունկը սովորաբար թիք-
ւած գէպի առաջ՝ առանց ոսկրագծով ուղղելու գիւրութեան, այսինքն լրիւ
կերպով ուղիղ կանգնելու. ձեռները շատ գէր ու առանց բլթամատի և միւս
մատների կանոնաւոր շարժման, որ ժամանակակից մարդուն է բնորոշում.
Դիմելը կծկւած դիրքի, խիճերը յարդարելու և կամ այլ զբաղմունքների
դիմելը լինելու լինելու Սյապէս, ուրեմն, «Hom> neandertalensis»-ի բնորոշ սո-
ւորական կեցւածքները ամբողջովին տարբեր են մերինից և մեզ թւում են
շատ անշնորհք։ Ծանր գլուխը, գէմքի հսկայ զարգացումը, ենթագանգեան
խոռոչի դիրքը գէպի յետ, որի միջոցով ողնածուծը միանում է ուղեղին, այս
բոլորը միտում էր մարմնի վերի մասը առաջ նետելու և այս միտումը՝ միա-
ցած վզի թոյլ թիքւածքին, ուսերի ծանրութեան և գլխի տափակ ձևին՝
մարմնի այդ բաժնին տալիս էր աւելի կամ նւազ մարդաբանական բնոյթ¹։
Նէանդերտալի մարդու գանգը երկայն է և համեմատաբար նեղ ու
տափակ, և սրանով նա նախնական տիպի է, ասում է Բրուսը՝

Նէանդերտալի մարդու մի շատ հետաքրքրական կէտն էլ այն է,
որ իր ուղեղը ընդհանրապէս մեծ չափի է։ «Սրբոց խորան»-ի մարդը ունի
1620 խորանարդ սանտիմետր ուղեղ։

Spy-ի գանգը գրեթէ նոյնքան մեծ է։ Նէանդերտալի գանգի կա-
բողութիւնը գնահատում են նոյն իսկ շուրջ 1400 խոր. սանտիմետր։

ԿԵՆԴԱՆԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆԸ, ԿԵՆՍԱՆԱՆՈՒԹԻՒՆԸ, ԲՈՒՍԱՆԱՆՈՒ-
ԹԻՒՆԸ ԵՒ ՄԱՐԴ - ՄՐՋԻՒՆԸ

Բնութեան արտադրողական և քանդողական ոյժերի խաղը, կամ
Ստեղծագործող Ոյժը, սքանչելի է, հրաշագան, բայց խորհրդաւոր։ Մարդու
պարագային՝ Հսկայից նա կիջնի մի թզուկի կամ մըջիւնի, մինչդեռ հակա-
ռակ գէպւում, մենք ներկայ ենք հակառակին. փոքրից դուրս է գալիս հըս-
կան, Սյապէս, բնութեան մէջ ապրող կենդանի տեսակների գաղտնիքները

անհասկանալի են: Այսպէս, Գալապագոս կղզիները, ասում է յայտնի բնագէտ Ռ. Բրուսը, մեզ ընձեռում են որոշ այլ հետաքրքրական տեսութիւններ հոլովոյթի վրայ:

Ամբողջ անւանացանկը (faune) սերում է առանց որևէ կասկածի Հարաւային Ամերիկայից եկած նախահայրերից և կրիաները ներկայացնում են գուցէ ամենանշանակալից դէպքերը: Այս բոլոր կղզիներում զարգացել են հսկայ կրիաներ եւ ընդորը սերում են ըստ երևոյթին մի՞ համեմատաբար ՓՈՐՐ կրիայից, որ գոյութիւն ունի ցամաքամասի վրայ: Ամենամեծ կղզու վրայ գտնւում են առնւագն երեք տարբեր տեսակներ և միւսներից ամէն մէկը ունի իր յատուկ տեսակը...

Այսպիսով մենք ունենք մի երկոտասնեակ տարբեր տեսակներ և հետաքրքրական կէտը հասեալն է. երեք կամ չորս հսկայ տեսակներ անկախօրէն ստացել են պատեանի մի շատ նեղցած տիպ, որ կոչւում է «սպանական թումբ», որից որևէ հետք գոյութիւն չունի նոյն նախապապերի կազմախօսութեան մէջ:

* * *

Սմբակաւորների նախնական տիպերը արդիւնք են մեծ ալլակերպութիւնների մէջ, որոշները մեծ կազմով և մի քիչ զարմանահրաշ, բայց միանգամայն ուղղակիօրէն նախնական տիպերից սերող:

* * *

Ահաւասիկ նորէն մի այլ անթափանցելի գաղտնիք, մարդը ամենուրեք շրջապատւած է խորհուրդներով և հրաշքներով:

Բատտեսոնը (Batteson), բնագէտ և հիմնադիրը ճիւղագրական դպրոցի, իրաւունք ունի, որ յայտարարում է թէ մենք անգիտանում ենք միաժամանակ պատճառը և ձևը տեսակների ծագման: Նա խորտակում է այն յոյսերը, որ արտայայտում է Բրուսը, որ փայփայում էին փոփոխականները նոյնքան, որքան և ճիւղագրականները, փորձելով նպաստաւոր պատասխան տալ այս, աշխարհի չափ հին, խնդրին:

«Մենք աւելի դժւարութեան մէջ ենք քան երբեք,— յայտարարում է հռչակաւոր կենսաբան Օսթրոնը,— հասկանալու համար հոլովոյթի պատճառները. մէկը միւսի յետեից Բիւֆոնի, Լամարկի, Դարվինի, Վայսմանի, Վրիի (Vries) պատճառականութեան տեսութիւնները փլեցին... Այն ամէնը, ինչ որ մենք կարող ենք ասել ներկայումս, 1931 թւին, այդ այն է, որ բնութիւնը չի կորցնում ոչ ժամանակ, ոչ ճիգ՝ փորձարկութիւններ կատարելու և կամ գիմելու գիպեածին և պատահականութեան, այլ նա ձեռնամուխ է լինում ուղղակի և ստեղծագործութեան ճամբով իր նպատակներին՝ հրաշալիօրէն համընթաց կենսաբանութեան»:

II

ԿԵՆԴԱՆԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆԸ, ԿԵՆՍԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆԸ, ԲՈՒՍԱԲԱՆՈՒ-
ԹՐԻՆԸ ԵՒ ՄԱՐԴ-ՄՐՋԻՒՆԸ

Պէտք է կանգ առնել նաև բոյսերի Խորհրդի վրայ, Կենսաբան Մենդէլը (Mendel) անսպասելի յայտնութիւններ է արել Տասնիններորդ դարում Մենդէլը ցոյց աւելցրեց, որ երբ սերտօրէն ազդակցութիւն ունեցող երկու բոյսերի փոփոխականների ցեղախառնում (croisement) ենք կատարում, մէկի և միւսի բնոյթը կենցաղուած է, իբր արդիւնք, մի բոլորովին անսպասելի ձևով:

Նա նկատել է, որ երբ ցեղախառնում ենք փոքր և մեծ սիսեռները, նրանց խառնածինը միջին կազմութեամբ չի լինում, ինչպէս որ պէտք էր սպասել, այլ բոլորովին մեծ կազմով:

Եթէ այնուհետև այդ հսկայ խառնածինները միմեանց հետ էին ցեղախառնուած, մի նշանակալից արդիւնք էին ձեռք բերում, մի քառորդը թղուկ սիսեռ էր և երեք քառորդը՝ հսկայ սիսեռ: Հետևեալ աստիճանին նշկատելի էր, որ թղուկ սիսեռները վերարտադրուած էին նոյնօրինակ, ինչպէս որ մէկ երբորդը հսկայ սիսեռների, մինչդեռ այս վերջինների միւս երկու երբորդը արտադրուած էր մի քառորդ թղուկներ¹⁾:

* * *

Արդիական մարդիկ այլևս նման չեն կախարդական հսկաներին՝ բնութեան դադանիքները պահող: Եւ նախնական կիներ, Հէնց կիրն-հսկաների մասին է, որ խօսում է քերթով Բողլէրը, որ, միլիոնաւոր տարիներից յետոյ, ասփոսում է, որ չի ապրում նէրա հետ և չի սիրում նրան...

1) R. Broom. «Les Origines de l'Homme» p. 17-18.

Երկրագնդի բնակիչները, նախնական ժամանակները մարդիկ, ուրեմն, հսկաներ էին: Նրանց գոյութիւնը նաև մեզ թւում է տրամաբանական, մինչև իսկ կարևոր, բացարձակապէս անհրաժեշտ՝ էակների հոլովոյթի, երկրի վրայի կեանքի մէջ:

Նրանք հղի են, և մենք նրանց ուղղակի շառաւիղներն ենք: Եւ որ հսկաները իրապէս գոյութիւն ունէին՝ այս հարցում այժմ որեւէ կասկած չի կարող գոյութիւն ունենալ:

Նրանց գոյութիւնը և կամ նրանց անցքը երկրի վրայով այլևս երբեք չի կարող դիտուել որպէս մի մտացածին, բանաստեղծական, անիրական կամ երևակայական բան:

Այդ արարածները, մարդ թէ կին, բացի այն որ ունէին հսկայ մի մարմին, կազմաւածքի վիճութիւն, գծերի ներդաշնակութիւն, նրանք ունէին նաև, անշուշտ, հսկայ մի հոգի:

Նրանք, այդ հսկաների հոգիները, խտացնում էին սառուիւ այն բոլոր աւետները, որոնք մեզ ներկայացնում են առաստեղական մեծ հոգին.— հնչիւնի լիութիւն և զեղեղնութիւն, մեծ կրքերի ոյժ և սաստկութիւն, շարժումները զբաւառիկ կերբ...

* * *

Ամենամեծ ապացոյցը, ամենափայլուն, հոյակապ, ամենափորձառական, ամենատրամաբանական ու համոզկերը՝ որ ժամանակակից Մարդը աստիճանաբար, անդղալիօրէն պիտի հասնի այնպիսի արարածների վիճակին, ինչպիսին Մըլլենն է՝ դա նախնական ժամանակներում Մարդ-Հսկայի գոյութիւնն է, որի շառաւիղներն ենք մենք՝ զաճաճներս...

Զը պիտի փնտռել ուրիշ ապացոյցներ և փաստեր, այլ դատումներ: Այս փաստարկութիւնը, ինքնին բաւական է:

* * *

Որոշելու համար, թէ ինչպէս նախնական Մարդ-Հսկայի մարմինը, ամէն մի դարում, Երկրագնդի վրայ իր յայտնեւուց ի վեր փոքրացել է բարձրութեամբ և լայնութեամբ, պէտք է ճշտել իմանալ թէ՛ քանի՞ դարուց ի վեր Մարդը գոյութիւն ունի և երբ, մի ժամանակաշրջանում է յայտնուել երկրի վրայ:

Այդ «ժամանակաշրջանի» որոշումից կախում կունենայ նաև ճշտումը այն ժամանակի և դարերի, որոնք անհրաժեշտ են նւագիցնելու համար կազմածքը ժամանակակից մարդու, որպէս զի նա իջնի Մարդ-Մըլլենի հասակին: Մարդու Երկրի վրայ յայտնեւու մասին դժբախտաբար գիտնա-

կանները կարծիքները միատեսակ չեն։ Այսպէս՝ հռչակաւոր մարդաբան R. Broom-ը յայտարարում է, որ կարծիքները մեծ տարբերութիւն է նկատուում նոյնպէս, մինչև իսկ ձեռնհաս մարդկանց մէջ, այն ժամանակաշրջանի մասին, երբ մարդկային սերունդն է ծնունդ առել։

Osborn-ը կարծում է, որ մարդու նախահօր սերունդը երկճեղի է *éocène*-ից, այսինքն երեսունհինգ կամ քառասուն միլիոն տարի է դուրսէ։ Keith-ը սկիզբը համարում է *oligocène*-ից, Elliot Smith-ը և Gregory-ն՝ *miocène*-ից, այսինքն շուրջ առաջ միլիոն տարի է։ Գալով իշեն, Broom-ին, նա հակառակ է կարծելու, որ մարդկային սերունդը չէ անջատւած *anthropide*-ների ճիւղից՝ սաուրին *pliocène*-ից առաջ, ուրեմն հաւանաբար հինգ միլիոն տարի է և դուրսէ մինչև իսկ ոչ աւելի քան երկու միլիոն տարի)։

* * *

Մի հարց անհրաժեշտ է իրրև հղրաւիաւում։ Եթէ մարդը «երկրի վրայի բոլոր հովիտներին հիմնական առարկան է հղի գոյցէ հարիւր յիսուն միլիոն տարուց ի վեր», և եթէ այդ արարածի հասակը, որ հսկայ էր, և իր այժմի ներկայացուցիչներին մէկի գանգի խոռոչի չափը 1430 խորանարդ սանտիմետր է, և այդ արարածը հասել է այն ֆիզիքական վիճակին որ ներկայումս ունի՝ գրեթէ մի թզուկ, հարց է առաջանում թէ՞ լինչ կը դառնայ իր հասակը 100,000,000,000,000,000 տարիներ հասելուց յետոյ, նա չի դառնայ մի մըլին։ Այս կէտի շուրջ, արամաբանօրէն, չը սլիտի գոյու-թիւն ունենայ ոչ մի կասկած։

* * *

Եթէ իւրաքանչիւր հարիւր հազար տարիների ընթացքում Մարդու ֆիզիքական կառուցը և կամ իր մարմնի ծաւալը, իր 175 սանտիմետր հասակը, աստիճանաբար և անդգալիօրէն կը նւազի միայն մէկ սանտիմետր, ապա քանի՞ սանտիմետր կը նւազի 100,000,000,000,000 տարիների ընթացքում, որ, ըստ Jonns ի, տեղումներն է մի մոլորակի կեանքի, նոյնպէս և մեր երկրի։

Մարդու 175 սանտիմետր հասակի նւազումը Մարդ-Մըջիւնի և իր անյայտացումը երկրի երեսից կը լինի, արամաբանօրէն, շատ աւելի առաջ քան անյայտացումը կամ լուծումը նոյն ինքն երկրաղնդի։

1) R. Broom. «Les Origines de l'Homme» p. 9-10. trad. française. Paris, 1934.

* * *

Ո՞րն է մարդու հասակի նւազման պատճառը, եւ թո՞ւն է նոյնպէս Մարդու փոքրանալու պատճառը մինչեւ Մարդ-Մըջիւնի աստիճան:

Իսկական պատճառները, ինչպէս վերն ասացինք, լիովին անյայտ են Մարդու զիտութեանը: Այս տոթիւ միայն վարկածներ (hypothèse) դոյութիւն ունեն, ենթադրութիւններ և կամ կարծիքներ. այս կարծիքները կարելի է կոչել 1) ընկերաբանական և 2) կենսաբանական:

1) ԸՆԿԵՐԱԲԱՆԱԿԱՆ. — Հասակի վրայ ազդող և նրան նւազեցնող շատ պատճառների մէջ մտնում է նաև ոգիւից ըմպելին (alcool),

Ոգիւից ըմպելին, ասում է մեծ քրէաբան Լոմբրոզոն, ազդում է հասակի վրայ: Մեծ հարեցողները, օլու չարաչար գործածութիւնից յետոյ, պիտի նւազեն իրենց հասակով մինչև միջակից ցած հասնելը: Եւ մենք ակա-նատես ենք եղել ինչպէս Գինու հովտի կանայք կորցրել են իրենց զեղեցկութիւնն ու հասակը, երբ անձնատուր են եղել օլուն: Ուրեմն այս բոլորից յետոյ չը պիտի դարձանալ, որ նա ազդում է միջին տարիքը նւազեցնելու և, ինչպէս Փրանսացիք են նրան կոչում՝ կենսաջուր (eau de vie) լինելու փոխարէն նա դառնում մահաջուր՝ (eau de mort):

2) ԿԵՆՍԱԲԱՆԱԿԱՆ ՊՍԾՃՍՌԵՆԵՐ. — Յայտնի է, իսկապէս, թէ լինչ կայ հոլովոյթի յետևում: Չեն կարողանում յայտ բերել իր ընթացքը: Գրեթէ ոչինչ զիտեն կենդանի էակների ձևերի յաջորդականութեան, կենդանաբանական շերտերում եղող բրածոյ տիպերի մասին: Գիտութիւնը ենթադրութիւններ է անում և զիտում իրօղութիւնների փաստերը:

Կենսաբանական ժամանակաշրջանից ի վեր, յայտարարում է Gobineau-ն, ծայրայեղ հակադրութիւնները նւազել են, փոքրերը աճել են:

Վիթխարի կաթնասունները, մեծամեծ օձերը, հսկայական խոցե-մորթները՝ այս բոլորն անյայտացել են իրենց համապատասխանող բուսա-կանութեան հետ²⁾:

Կեանքի յառաջադիմութիւնը հակառակ իմաստով է ընթանում: Նա կազմում է մի յարատեւ ընտրութիւն, որի հետեանքով տեղի ունի ընդհանուր նկարագիրների յաջորդական մեկուսացում: Նրանք, որ աւելի այգապիսին են, անյայտանում են առաջինը, մինչ այն, որ էական հասնում է մեկուսացման և յատկորոշման ամենաբարձր կէտին: Դրանից յետոյ է միայն, որ աբղիւնք է

1) C. Lombroso. «Le Crime, Causes et Remèdes». ch. VII, p. 105. Paris, 1907.

2) C-té de Gobineau. «Mémoire sur diverse manifestation de la vie individuelle», p. 230. Paris, 1935.

ստացուած Ձարդացումը կանգ է առնում, որովհետեւ նա լրիւ է, այն պարագաների վերաբերմամբ, որոնց մէջ նա առաջանում է և լուծման նշաններն սկսում են երևալ¹⁾։

* * *

Բնութեան ձևերի և էակների ստեղծագործութիւնը անսահման շարունակութիւն է. Սահմաններ ունի նա Պիտի կարծել, որ նա սահմաններ ունի։

...Հետաքրքրական է դիտել, յայտարարում է Մ. Մեթերլինկը, որ մարդու յայտնաբերումը ի վեր ընտրութիւնը չի ստեղծել նոր ձևեր, Մեծ թւով կենդանիներ և բոյսեր անյայտանում են վերջնականօրէն և չեն փոխարինուած, կարծես այն փառահեղ ու գերազանց ճիշդ, որ մասակարարում է, սղառիւ է իւր եռանդն ու երևակայութիւնը²⁾։

Նշանակալից է, որ մեր երկրի վրայ մարդու յայտնաբերումը ի վեր,— շարունակում է Մ. Մեթերլինկը,— ընտրութիւնը այլևս ոչինչ չէ հնարել, որովհետեւ յաւիտենութիւնից ի վեր ամէն ինչ հնարւած է³⁾։

* * *

Բնութեան խորհուրդներն անհասկանալի են։ Այն չնչին ծանօթութիւնը, որ մենք ունենք դեռևս, օրէնքները, որ կառավարում են տեսակների հոլովոյթը,—ճշտօրէն դիտում է դոքտ. Maxwell-ը,—մեզ դնում են դժար հաշուցների մի քանի ընդհանուր իրողութիւնների առաջ։ Բնութեան թագաւորութիւնները անբացատրելի են։

Ինչ՞եւ համար է կեանքը երկճեղիւ բուսական և էկենդանական ձևերի մէջ, Ինչ՞եւ համար մենք գտնում ենք դեռևս իրար կոզքի գոյութիւն ունեցող՝ որդատեսակ, ճառագայթաձև և խեցեղատեսակ կենդանիներ և այլն...

Ինչ՞եւ համար միջատների աշխարհը միացնում է այնքան կտտաբիւլութեանը այնքան սահմանափակում։ Հասել են ընկերային հետաքրքրական ձևերի, ուր կարգն իշխում է ինքնօրէն, բայց ուր անհատի նախաձեռնութիւնը անյայտացել է՝ յափշտակելով յառաջադիմութեան ամէն յոյս։ Ինչ՞եւ համար միենոյն խնդրին բնութիւնը այս տարբեր լուծումներն է տեսել⁴⁾։

1) C-té de Gobineau. «De la vie individuelle», p. 221, Paris.

2) M. Maeterlinck. «La Grande Féerie», X, p. 116.

3) M. Maeterlinck. «Devant Dieu», p. 155-156.

4) Dr. J. Maxwell. «La Divination», p. 273-274.

ՄԱՐԴ-ՄՐՋԻՒՆԸ ԵՒ ՄԵՏԱՖԻՋԻԿ ԶԱՐՑԵՐԸ

Ասացինք, որ ոչինչ յայտնի չէ՝ ապրողների ձեռքի յաջորդականութեան մասին: Այդ յետադարձութիւնը կամ հասակի նւազումը չի կատարւի մեծ դարձածքներով. գործնականում՝ միայն թեթեւ ձեւափոխութիւններ կը կատարւեն, ամէն մի դարի համար անդալիօքէն, այն աստիճանի, որ յաճախ անհնարին կը լինի ասել թէ ուր է վերջանում բնականոն մարդը կամ տեսակը և ուր է սկսում յաջորդը (անբնականոն մարդը կամ մրջինը):

Պիզմէները, թզուկ ժողովուրդը, — որ հնում ապրում էին դանադան երկրներում, յատկապէս Նեղոս գետի ափերին մօտ, — բոլորն էլ մարդկանց զաւակներ էին: Նրանց անունն անցել է լեզուի մէջ և պիզմէ են ասում վոքք հասակ ունեցող մարդկանց. բայց բոլոր մարդիկ պիտի փոքրանան, շատ փոքր հասակ պիտի ունենան... Ինչպէս մրջինները:

* * *

Եւ ահա, միլիոնաւոր տարիներ անցնելուց յետոյ, մարդը դառնում է չորքոտանի... Նա քայլում է չորս ոտքով, նա ալիս թեք չունի, նա միայն չորս ոտներ ունի: Մարդն արդէն դարձել է անասուն, բայց իսկական անասուն:

Այս իրողութիւնը կը լինի ամենամեծ դէպքը Մարդու և Երկրադնդի պատմութեան մէջ: Սա կը լինի մարդու անկումը և Մարդ-Մրջինի յայտնւելը:

* * *

Բայց մի կարեւոր հարց է դրւում թէ՛ չորքոտ անասնութիւնը, Աստուծոյ գոյութիւնը, լիաի և վատի խնդիրը և վախճանական պատճառների բոլոր հարցերը և այլն, յետադարձութեան կամ Մարդ-Մրջինի այս քայլուման մէջ, ի՞նչ կը լինեն:

Մարդ-Մրջինի հոգին անմահ կը լինի, Ամէն մի Մարդ-Մրջինի մէջ յետոյ մեր կը գնայ հոգին: Կը ջանայ Մարդ-Մրջինը որեւէ բան սովորել գոյութեան աստիճանի և վերջին ճշմարտութիւնների մասին. աշխնքն կեանքի ծագման և վախճանի, Տիեզերքի մտադրութիւնների և նպատակների, այս խորհուրդների մէջ մարդ-մրջինական գերել մասին:

Այս հարցերն այնքան խորն են՝ թինչո՞ւ հարցեր՝ որ վախենում են նրանց շօշափել և պատասխանել:

Այլ ոտկայն կասկածից դուրս է, որ Մարդ-Մրջինը կը լինի նոյնպէս Մարդ-մետաֆիզիկի. իր միտքը նոյնպէս կը չարհարի վախճանական հարցերով, ճակատագրի «անիծեալ հարցեր»ով:

Այս առթիւ պէտք է գիտել Մ. Միթլերիին, որ ճանաչում է ծաղիկների, մրջինների և տերմիտների հոգին:

Եթէ կարողանային գտնել տիեզերքի թինչո՞ւ, յայտարարում է նա, — այս թինչո՞ւ-ն է որ նրան պիտի փոխարինէր:

* * *

Ոչկիլը, լուռն, մըջիւնը իրաւունք չը պիտի ունենան միկնոյն հարցերը դնելու Ո՞վ յողջութիւն յանձն կանխի դրան պատասխանելու¹⁾։

Կարծում էք որ ժայռը, ծառը, անասունը գանգատուում են տիեզերքից, բնութիւնից, Ասածուց և կեանքից ոչինչ չը հասկանալու համար։ Խոչ իրաւունքով ենք մենք պահանջում միակ լինել գաղտնիքի մէջ և ինչն ենք կարծում թէ մենք յուսով լինել ենք, որովհետեւ մեր գոյութեան ընթացքում, և հաւանաբար նրանից յետոյ, մենք չենք հասկանում և չենք հասկանալ ոչինչ։

Այսպէս է խորհում Մ. Մեթերլինկը²⁾։

Ո՞ր արարածը,—յայտարարում է A. France-ը,—իրեն չի կարծում Տիեզերքի վերջը և չի վարում որպէս այդպիսին, Դա մինչև իսկ կեանքի պայմանն է։ Մեզնից ամէն մէկը մտածում է, որ աշխարհը իրենով է վերջանում, Անասունները նոյնպէս։ Ձը կայ մի կենդանի, որ չը զգայ իր մէջ գերագոյն վախճանը, որին ձգտում է բնութիւնը³⁾։

ՈՐԱՐԳ. ՄՐՋԻՆՆԻ ՎԵՐՋԸ

Մենք մարդու ապագայ ճակատագրի մասին արտայայտեցինք մի կարծիք՝ դիտակոն և վերլուծաբան մի վարկած (hypothèse) անելով, որ Մարդը մի օր պիտի իջնի մի էակի՝ ինչպիսին ժամանակակից մըջիւնն է՝ Մարդ-Մըջիւնի, Բայց եթէ բերւած ապացոյցները բաւարար չեն՝ մեզքը մերը չէ, վասն դի գիտութիւնն ինքնին այս հարցի վերաբերմամբ հաստատուն չէ, որովհետեւ նրա ամենակարկառուն շերկայացուցչները յայտարարում են, որ «մարդկային առաջին տիպարների մնացորդների ուսումնասիրութիւնը,—անկողծօրէն յայտարարում են բնագէտները,—բախում է որոշ թւով դժւարութիւնների»։

Ամենից առաջ՝ այդ մնացորդների մեծ մասը շատ թիւի է, շատ քիչ կան ձեռքի տակ և ըստինքն էլ տարբեր տիպարներ են, «շատ դժւար է համադաստատանք բրածոները վերականգնել մի որոշ աստիճանի ճշտութեամբ։ Մի այլ դժւարութիւնն էլ որոշելն է թէ միկնոյն վայրում գտնւած մնացորդները միկնոյն անհատին և կամ միկնոյն տեսակին են պատկանում։ Վերջապէս մարդաբանները հազադիւրս կեբալով ընդունակ են որոշելու տարեքը, որին պատկանում են քարանձաւներում գտնւած մարդկային բրածոները, որին պատկանում են քարանձաւներին՝ հազիւ կանգնելով ջրով հոգեբում քանւած մարդկային բրածոներին՝ հազիւ կանգնելով են որոշել մտաւոր ժամանակաշրջանը։ Շատ տիպարներ ճանաչւում են միայն մէկ ատամով, ուսման ծնոտի բիկորով, շատերը՝ գանգից ան-

1) M. Maeterlinck. «Devant Dieu». p. 44.

2) M. Maeterlinck. «Devant Dieu». p. 49.

3) A. France. «Le Jardin d'Épicure». p. 80.

շատուած ոսկւրով¹⁾;

* * *

Գուցէ շատ հեռուն հնք դնացած լինում վարկածները մարդու, բայց մենք խորհում ենք, որ մենք կարող ենք առնւաղն ստուգիւ մական-բերել, որ մարդը չորքոտանի պիտի դառնայ, ինչպիսին իր նախնիքներն էին: Եւ նա նոյնպէս, ինչպէս որ Ռոդեզիայի ժամանակներում, երբ, ըստ Pycrat-ի, մարդը քայլում էր կէս-կքած, կը քայլէ ինչպէս ժամանակակից կենդանին²⁾:

* * *

Պիտի դիտել, նախնական Մարդ-Հսկայի վերաբերմամբ, որ զո-բիլլայի ուղեղի առաւելագոյն չափն է 450-ից 550 կամ 600 խորանարդ սան-տիմեթր:

Ժամանակակից մարդու ուղեղը 1000-ից 1500 խոր. սանտիմեթր է, սովորաբար՝ 1400 խ. ս.³⁾ Մինչդեռ Նէանդերթալի մարդու գանգային կա-րողութիւնը 1600 խ. ս. է: Ժամանակակից մարդը գուցէ շատուիլը չէ Նէ-անդէրթալի, Ռոդէզիայի մարդու: Broom-ը միևնոյն միտքն է արտայայտում:

ՄԱՐԴ-ՄՐՋԻԻՆԸ ԵՒ ԵՐՋԱՆԿՈՒԹԻՒՆԸ

Վերոյիշեալ բոլոր վաստիկից եզրակացում է, որ Մարդը պիտի յանդի Մարդ-Մրջիւնի, և այլևս չը պիտի կարողանայ կանդուն մնալ և քայ-լել իր սրունքները վրայ յեցած:

Բայց ի՞նչու առէք հարցնելու, այդ վիճակում նա երջանիկ կը լի-նի՞: Նա գոհ կը լինի ինքն իրենից և իր վիճակից:

Նա կը լինի,—ըստ Մ. Մեթելինի,—գոհ և երջանիկ:

Բայց եթէ յառաջիկայ դարերի գիւտերն ու յայտնութիւնները եղակիօրէն չը բարելաւեն և չը ձեւափոխեն մեր հոգիներն ու մարմինները,—ասում է Մեթելինի,—և առանց հաշիւ առնելու մի վերջամտացութեան ա-ւելի ու աւելի անորոշ և անդենական խոստումներ, որոնք հաղարաւոր տա-րիններից ի վեր չեն սլահած, ևս կարծում եմ, որ մրջիւնը շատ աւելի նւաղ դժբախտ է, քան ամենահրջանիկը մեր մէջ⁴⁾:

* * *

Արդ, եթէ ժամանակակից մրջիւնը երկրագնդի էակների մէջ ա-մենաերջանիկն է, ինչպէս ուրեմն Մարդը, հասնելով մրջիւնի վիճակին՝ Մարդ-Մրջիւնի՝ երջանիկ չը պիտի լինի:

1) Broom. «Les Origines humaines», d. 147.

2) Նոյն տեղը. էջ 164.

3) Նոյն տեղը. էջ 150.

4) M. Maeterlinck. «La vie des Fourmis», p. 234.

ՄԱՐԴ-ՄՐՋԻՆ

ԺԱՄԱՆԱԿԻՑ ՄԱՐԴ - ՀՍԿԱՆ

Մեր գաղափարի ամենահիմնական ապացույցը. որ նախնական ժարդը մի հսկայ էր, գտնուում է հետևեալ նորագոյն գիւտերի մէջ:

1) Նախ «Իմաժ» հանդէսում կարգուում ենք.—

«Հսկաներ, Հնդկաստանում, Ժուրալպորի մօտերը, հնագէտները պեղումների ժամանակ գտել են մի մարդու կմախք՝ աւելի քան տասը մեթր բարձրութեամբ: Այս հսկայ կմախքի շուրջ գտնուում էին այլ կմախքներ, որոնք պատկանում էին մէկ մեթր 50 սանթրիմետրից մինչև երեք մեթր հասակ ունեցող մարդկանց»:

Գիտունները գիտել են տալիս, որ այս ոսկերոտիքը պատկանում են Միոսէն դարաշրջանին, որը մօտաւորապէս տասը հազար տարւայ հնութիւն ունի. Նրանք, հաւանաբար, գլադիատորներ են եղել, որոնք կռիւ ժամանակ մեռնելով՝ թաղել են միմեանց տեղում:

Անցեալ և արդի պատմութիւնը յիշատակում է մի որոշ թւով հռչակաւոր հսկաների. բայց նրանցից ոչ մէկը չի հասել տասը մեթրի:

Գո.էի հսկան՝ Գայանը, ձեռքը մեկնելով կարողացել էր հասցնել գետնից վեց մեթրի վրայ գտնուող մի գերանի. ուրեմն նա մօտաւորապէս հինգ մեթր հասակ ունէր:

Լոնդոնի Գիլգհալում գտնուում են հռչակաւոր Գոգ և Մագոգի պատկերները, որոնք, ասում են, ունէին չորս մեթր քսան սանթրիմետր բարձրութիւն:

Արդիական ժամանակներին գալով՝ յիշենք «Գարգիֆի հսկայ»ին, որին վերագրում են երեք մեթր քսանհինգ սանթրիմետր հասակ. նա ապրել է նախորդ դարու սկզբին. իսկ այս օրերս ապրողներից՝ Մոնթանան, Հանկ-Սմիթը և Ելիֆթորը Տոմսոնը, երկու ամերիկացիները, որոնք երկու մեթր 35 սանթրիմետր են և երկու մեթր 60 սանթրիմետր:

Սրանք թզուկներ են Ժուրալպորի կմախքների կողքին ¹⁾, 2) Մեր ժամանակների մարդ-հսկան, ըստ ուսումնական «Ռուբէժ» հանդէսի. Ռոբերտ Ուալդուն է, ճարտարագետ Հարոլդի տղան, որ ապրում է Ալթոն քաղաքում (Իլլինոյս նահանգ, Ամերիկա):

¹⁾ «Images» № 683, le Gaire (Egypte), 12 octobre, 1942.

Ռոբերտը, յայտարարում է Գ. Օլբը, իր քսանմէկ տարեքում ունի 8 ֆուտ և 8¹/₂ դիւիմ հասակ, ծանրութիւնը՝ 491 փաունդ՝

1539 թիւն նա համարում էր աշխարհի ամենաբարձրահասակ մարդը՝

Նրանից առաջ՝ իրլանդացի Շարլ Բայրոնն էր, որի հասակը 8 ֆուտ և չորս դիւիմ էր. նա մեռաւ 1783 թիւն, 23 տարեքում. Տգէտ բժիշկները հասակի այս հսկայ զարգացումը վերագրում են մաղսսագեղձերին՝) (pituitary gland):

Ոսկայն, իսկական պատճառը գտնուում է Հսկայ Նախապագերի այն հազարաւոր սերմերի սերմի մէջ, որը թագնւած է մինչև այժմ մարդկային որևէ օրգանիզմում:

ՄԱՐԻ - ՄՐՋԻԻՆԻ ՀՈԳԵԿԱՆ ՅԵՏԱԿԱՐՁԸ

Մարմնի ֆիզիքական յետադարձը կը հասնի նաև հոգուն. հոգուն ընդունակութիւնները կը թունան. մարդու միտքը, յիշողութիւնը, ուշադրութիւնն ու զգայնութիւնը, դարերի ընթացքում, կը թունան:

Այս թուլացումը տակաւ առ տակաւ, յետադարձօրէն կը հաստատուի անհատի մէջ այն չափով, որ նա կը մօտենայ Մարդ - Մրջիւնի վիճակին, այս հոգեկան թուլացումը կը սկսի, առաջին հերթին, կամքի անյայտացումով:

Քայքայումը նոյնպէս յառաջատւական է. ըստ Թ. Ռիբօի, հոգեբանութեան մէջ քայքայման օրէնքը հետեւում է բարդից պարզի ընթացքին, կամայինից մեքենականին, որ հոլովոյթի վերջին եզրը—քայքայման առաջինն է:

Այս օրէնքը կիրառուում է նաև մկանների շարժման կազմաւորման մէջ ²⁾,

եւ ինչպէս որ հոլովոյթը, կամ հոլովոյթի օրէնքը, ըստ Հ. Սպինսերի և Կոնտի, անցնում է պարզ վիճակից բարդ վիճակը, այլապարից դէպի միատարրը, այդպէս էլ յետադարձութիւնը, մի հակառակ երթով, բարդ վիճակից անցնում է դէպի պարզը, բարդից տարրականը:

Հոգեբանական կեանքում՝ պարզ ոէֆլէքսից հասնում են կամքին և հակառակը, կամքի անյայտացումից աստիճանաբար կը հասնին պարզ ոէֆլէքսին:

¹⁾ «Roubeje», 30 sépt. 1939, Kharbine, № 40 (609):

²⁾ «Les Maladies de la volonté» p. 161.

* *

Բայց ինչո՞ւ համար հոգեկան յետադարձը մարդկային օրգանիզմի մէջ կը սկսւի կամքի անյայտացումով:

Վասն զի քայքայման օրէնքը, որ կենսաբանական մի մեծ օրէնք է, ցուցնում է, որ օրգանիզմի մէջ ծնւած վերջին գործառնութիւններն են որ առաջին հերթին ալլասեռութիւնը են:

Արդ, մարդու մէջ ծնունդ առած վերջին գործառնութիւնը կամքն է. հոգու վերջին յատկութիւնը:

Անհատի մէջ,—յայտարարում է յայտնի հոգեբան Թ. Ռիբօն,— մեքենական շարակարգումը նախորդում է այն շարակարգութեան, որ ծնւել է ցանկութիւններից և կրքերից, որ ինքնին նախորդում է կամային շարակարգութեան, որի ամենապարզ ձևերը նախորդում են ամենաբարդերին: Տեսականների զարգացման մէջ (թէ ընդունում ենք հոլովոյթի տեսութիւնը), դարերի ընթացքում, գործունէութեան միայն նսնմ ձևեր գոյութիւն ունէին. յետոյ միայն, շարակարգութիւնների բարդութեան աճումով մի ժամանակ եկաւ, երբ կամքը եղաւ¹⁾:

Այսպիսով, քայքայման այս օրէնքը կիրառւում է նաև մարդու հոգեկան կեանքում: Կամքի անյայտացումից յետոյ մարդու մէջ կը սկսի մղումների իշխանութիւնը: Մղումների իշխանութեան վերադարձը, հոգու մի քանի փայլուն յատկութիւններով ուղեկցւած,—ասում է նա,—ինքնին ուրեմն մի յետադարձ է¹⁾:

* *

Յետադարձութիւնը, ինչպէս տեսնում ենք, լատիներէն նշանակում է regressus. այսինքն շուտ եկած իր քայլի վրայ որը ինքն իր վրայ է դառնում: Սա մի հիւսւածքի, մի անհատի վերադարձն է դէպի նախնական, նւազ կատարեալ վիճակը: «Ամէն ինչ որ կատարեալագործւում է պրոգրէսով,—արդէն ասում էր մեծ Պասկալը,—ոչնչանում է նոյնպէս պրոգրէսով»²⁾:

Նա կը սկզբնաւորւի կամքի մէջ՝ մի տեսական կամքի անհնարինութեամբ: Մի տեսական ուղադրութեան անհնարինութիւնը, յայտարարում է նոյն Ռիբօն, մէկն է հոգու թուլացման առաջին ախտանշաններից, լինի

1) Th. Ribot, — «Les Maladies de la volonté» p. 165 Paris, 1931.

2) Pascal «Pensées», p. 93.

ժամանակաւոր՝ ինչպէս տենդի մէջ, լինի յարատե՝ ինչպէս խնթութեան մէջ¹⁾։

* * *

Պէտք է, սակայն, դիտել որ ապագայ-մարդը, առաջին հերթին, նախ քան որ իր կամքը կանայտանայ իր օրգանիզմից, հասած կը լինի իր քանական լեզւին. բարբառին, և ապա իր զգացական լեզւին. արտայայտելու ընդունակութիւն, բառ արտասանել, նա, մէկ խօսքով, զրկւած կը լինի խօսքից։

Մարդ-մըջիւնը, հետեւեալ, լեզւից զրկւած, անկարող վիճակի մէջ դրւած կը լինի հազորդեւու իր մտածումներն ու ցանկութիւնները, Նա հաւանօրէն պիտի վարւի շարժումներով, եւ, բազմավիւրեւ դարերի ընթացքում, նա կապրի կենդանիների պէս, կամ մըջիւնների՝ իր ստորին հոգեւոր-ների պէս։ Ի՞նչ սարսափելի վիճակ ապագայ-մարդու համար։ Ի՞նչ խոր-հըրդաւոր ողբերգութիւն իր հոգու համար։ Ի՞նչ երջանիկ է ժամանակակից մարդը, որ հեռու է այդ ապագայ-ժամանակներից։

* * *

Բայց ամենախորը և միաժամանակ ամենագեղեցիկ մտքերը մարդու որդիների ճակատագրի և ողբերգական վախճանի մասին արտայայտւած են իմաստունների իմաստունի՝ Էկլէզիաստի (Ժողովող-Սողոմոնի) կողմից, որը մինչև իսկ կասկածի է ենթարկում մարդու հոգու անմահութիւնը, որը նրա կողմից դիտւած է որպէս համարժէք անասունների հոգուն։ Մեկանքողիայի մի խօրը գիւթանք, սթափումի մի նրբին բոյր եւ յուսահատութեան մի իմաստութիւն է բուրւում իր իմաստասիրութիւնից՝ Մարդու կեանքի մասին։

Նա խորապէս յայտարարում է մարդու որդիներին.

«Ես ասացի ի սրտէ՝ մարդու որդիների մասին, որ Աստուած՝ Նըբանց կը փորձի, և նրանք կը տեսնեն, որ իրենք ոչ այլ ինչ են եթէ ոչ անասունների։ Քանզի մարդու որդիների ճակատագիրը նոյնն է ինչոր անասուններ և նրանք միևնոյն ճակատագիրն ունեն — ինչպէս որ մեռնում է մէկը, նոյնպէս և մեռնում է միւսը, բոլորը նոյն շունչն ունեն և մարդու գերազանցութիւնը անասունի վրայ՝ ոչինչ է. վասն զի ամէն ինչ ունայ նութիւն է։

Ամէն ինչ գնում է միևնոյն վայրը. ամէն ինչ փոշուց է կերտ-

¹⁾ Pascal «Pensées», p. 93.

ւած և ամէն ինչ փոշուէն է լիբադառնում:

Ո՛վ գիտէ թէ Մարգու որդիներէ շունչը վեր է ամբառնում և թէ անասուններինն իջնում է վար՝ հողի մէջ..

«Ահա այն ինչ որ գտել եմ ես,—ասում է Էկլէզիաստը,—երկրը մէկ առ մէկ քննելով՝ իմաստը գտնելու համար. ահա ինչ որ իմ հոգին փնտռում է դեռես»¹⁾:

ՄԱՐԳ-ՄՐՋԻՆ

ՄԱՐԻՈՒ ՎԵՐՋՆԱԿԱՆ ԱՆՅԱՅՏԱՑՈՒՄԸ ԵՐԿՐԻ ԵՐԵՍԻՑ

Մի շատ կարևոր և ծանր հարց է դրւում: Մարգ. մրջիւնը յաւիտենապէս կը մնայ երկրի երեսին: Նա չի՞ անյայտանայ երկրի երեսից: Երկրի վրայ ոչինչ չէ և չի լինի յաւիտենական:

Կակաները, բոյսերը և հանքերը, բոլորը պիտի անյայտանան երկրի երեսից: Բայց երկրագունդն էլ վիթխարի Տիեզերքի մէջ յաւիտենական չէ. նա նոյնպէս, իր հերթին, վերջնականօրէն պիտի չքանայ:

Տեսակը,—յայտարարում է J. Maxwell գիտունը,—անասման տեսողութիւն չունի. նա անյայտանում է, պահպանւում կամ ձեռքիւնում²⁾:

Բոյսերը, կենդանիները և կամ թռչունները որ ապրել են երկրի երեսին, դարերի ընթացքում՝ էակաների կհանքի հոլովոյթում՝ վերջնականօրէն անյայտացել են երկրի երեսից:

Մարգկային տեսակի ծագումը,—յայտարարում է նոյն դոքտ. J. Maxwell գիտունը,—այսօր մեզ թւում է հոլովոյթի գործ: Տեսակները ձեռնորում, ձեռքիւնում են, յարմարելու համար: Այս յարմարացումը միայն չի ձգտում տեսակի պահպանման. նա ձգտում է իրականացնելու իր կատարելագործումը. նա չի առաջանում այլևս ֆիզիքական այժի դարգացման միջոցով:

Երկրորդական շրջանի հսկայ կենդանիներն անյայտացան, միջին հասակով տեսակներն ասրեցին:

Կենդանին, որի գերակայութիւնն հաստատւած է, ֆիզիքապէս զինւած չէ, ինչպէս որոշ այլ ողնաշարաւորներ, նա հոլովոյթի է ենթարկւել

¹⁾ Ecelesiaste, 3—5, p. 657, 659.

²⁾ J. Maxwell. «La Divination», p. 278 Paris.

բանականութեան իմաստով¹⁾։

* *

Որժնք են ախ՝ կենդանիները և բոյսերը, որ երկրագնդի պատմութեան մէջ գոյութիւն ունէին, և ներկայումս, այլևս գոյութիւն չունեն։

Այնքան շատ են նրանք, որ պէտք է ընտրութիւն կատարել։ Օրինակի համար՝ անհետացած կենդանիների մէջ՝ մամռնար՝ հանածոյ փղը, անհետացած թռչունների մէջ՝ մեծ սագը, որ Cnemidornis է կոչուում, նոյնպէս անհետացել է, և ուրիշ շատերը։

* *

Մի կարևոր հարց է դրոււմ. էակների հոլովոյթի մէջ Մարդը, ինչպիսիք վերջինը, ամենակատարելագործւած և կատարեալ էակը, երկրագնդի վրայ էականի յետադըման իբր հետևանք, պէտք է որ նոյնպէս անհրաժեշտաբար լինի վերջինը սերման աստիճանի մէջ, կամ անհետացման, կամ կլանման իր օր՝ երկրագնդի միջոցով։ Այսինքն այդ աստիճանի մէջ բոլոր կենդանի էակները, բոլոր ստորին էակները պէտք է որ նրանից առաջ աստիճանաբար անհետանան երկրի մակերեսից։

Ընդհանրապէս է որ մարդը վերջինը պիտի լինի իբրև հոգ մտնող, Որեւէ պատճառ չը կայ կարծելու, որ էակների յետադըմութեան մէջ՝ դէպի իրենց ժագումը և կամ հախճական վախճանը՝ նա վերջին անհետացողը կը լինի, որովհետև քննութիւնը բնաւ չի յարգում երկրի երեսից էակների և բոյսերի անհետացման հոլովութեան կարգը, Ինչպէս Որովհետև բոյսերի և կենդանիների շատ տեսակներ, որոնք երկրի վրայ յայտնւել են Մարդուց առաջ, վերջնականապէս անհետացել են՝ առանց որ ճշտութեամբ կանա՝ ենթադրւած այդ կարգը պահպանէր։

Անասու Պրանսը խորհում է, որ նա, Մարդը, վերջին անհետացողը չը պիտի լինի։

Մարդկային տեսակը, յայտարարում է նա, ընդունակ չէ անսահման յառաջադիմութեան։ Իր զարգացման համար պէտք է կաշի, որ երկիրը ֆիզիքական և քիմիական որոշ պայմաններում լինէր, որոնք բնաւ կայուն չեն։ Ժամանակ կաշի, երբ մեր մոլորակը յարմար չէր մարդուն. նա շատ տաք և գաղղ էր։ Մի ժամանակ կը գայ, երբ նա մարդուն չի յարմարի. նա կը լինի շատ սառը և շատ չոր։ Արեւը կը հանգչի, անխուսափելիօրէն, մարդիկ կանհտանան ի վերջոյ, վերջինները կը լինեն նոյնքան

¹⁾ J. Maxwell նոյն տեղը, էջ 273.

զուրկ և թանձրամիտ՝ որքան առաջիններն էին: Նրանք մոռացած կը լինեն բոլոր արեւատներն ու գիտութիւնները, Նրանք թշուառօրէն կը տարածւեն անձաւներում, սառցարանների ակերին, որոնք իրենց թափանցիկ զանգւածները կը սահեցնեն ջնջւած քաղաքների աւերակների վրայ, ուր այժմ մտածոււմ են, սիրում, տառապում, յուսում: Բոլոր կնձիւնները, թմբիները կը մեռնեն ցրտից, և սառած երկրի վրայ միայն եղևնիները կ'իշխեն: Այս վերջին մարդիկ յուսահատ, առանց նոյնիակ այդ գիտնալու, մեզնից ոչինչ չեն իմանայ, ոչինչ մեր հանճարից, մեր սիրուց, և սակայն նրանք կը լինեն մեր նորածին մանուկները, արիւնը մեր արիւնից: Արքայաշուք բանականութեան մի թոյլ ֆապորիտ, նրանց թանձրացած պանդերի մէջ տատանւելով, դեռ որոշ ժամանակ նրանց համար կը պահի իշխանութիւնը արջերի վրայ, որոնք բազմացած կը լինեն նրանց անձաւների շուրջ: Ժողովուրդներն ու ցեղերը անհետացած կը լինեն ձիւնի և սառոյցների տակ՝ հին աշխարհի քաղաքների, ճամբաների, այգիների հետ...

Մի օր, մարդկանց վերջինն իր հուսկ շունչը կաւանգի՝ առանց ասելութեան ու սիրոյ՝ դէպի թշնամի երկինքը:

Այսպէս է խորհում մեծ քերթող-իմաստասէր, մեծ հեգնող Անատոլ Ֆրանսը:

ՄԱՐԴ. ՄԲՋԻՒՆԻ ՎԱԽՃԱՆԸ

Մարդը, ուրեմն, դարերի վախճանում, կը մեռնի ցրտից՝ սառած երկնքի տակ: Ո՛չ, երբեք, Նա, ընդհակառակը, դարերի ընթացքում կը փոքրանայ իր հասակով: Եւ նա, դարերի վախճանին, կը դառնայ փոքր, շատ փոքր, աւելի փոքր քան այժմի մրջիւնները: Նա, գուցէ, նոյնիսկ աննկատելի կը դառնայ:

Բայց Մարդ-մրջիւնը յաւիտենապէս կը ֆապորի երկրի վրայ: Ո՛չ, նա նոյնպէս վերջնականօրէն և անդարձ պիտի անյայտանայ երկրի երեսից: Նա կը մտնի երկրի մէջ, ուր և կանհետանայ վերջնականապէս:

* * *

Մենք այնպիսի մի ժամանակաշրջանում ենք, որ այլևս ոքէ պատնէջ գոյութիւն չունի օրգանական և ոչ-օրգանական կեանքի մէջ, զգայականի և ոչ զգայականի, նիւթի և ոգու միջև: Այլևս տարբերութիւն չը կայ հանքային և բուսական, կենդանական և մարդկային կեանքի մէջ: Նրանք խառնւած են, միացած: Գոյութիւն ունի միայն կեանք...

Մարդը Տիեզերքում, յայտարարում է աստածային Պատկալը, ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ ամէն ինչ և ոչինչ: Ո՛չ, նա դեռևս ամէն ինչ է, Մարդ է. բայց բազում փլիւարդ դարերից յետոյ նա միայն Մարդ Մըջիւն է. որդի Բայց նա կը մնայ Տիեզերքում որդի վիճակում: Նա աստիճանաբար և իրեն համար անզգալիօրէն կը հասնի կենդանի նիւթի վիճակին, Ոչնչի վիճակին. նա կը միանայ Կեանքի հետ. նա կը լինի հող ու ցեղ, Մէկ խօսքով՝ նա կը խառնուի իր Մայր Հողի հետ: Որովհետև նա անհրաժեշտաբար, ճակատաւորօրէն և տրամաբանօրէն պիտի մուտք գործի Տիեզերքի Յաւիտենական Լոռութեան մէջ: Որովհետև գրեած է՝

Ամէն ինչ որ կայ երկրի վրայ, պիտի անցնի.

Միայն Աստուծոյ դէմքը պիտի մնայ մշտապէս:

Նա մարդուն հողից ձևաւորեց՝ բրուտի նման ¹⁾,

Ահա Մարդու Սորհուրդը:

Սա է երկրի վրայ Մարդու «Սորհուրդները» ամենամեծը, ամենախորը և ամենաողբերգականը:

«Հող էիր և հող դարձիր»:

* * *

Որովհետև նախնական կամ առաջին վիճակը էակներին, օրգանիզմներին, իրերին և նոյնպէս Մարդուն՝ տարրալուծւելն է, կազմալուծւելը և փոշու վերածւելը: Ուրեմն Մարդու համար՝ դարձ դէպի յետ:

Պէտք է արիւրաբար խորհել Մարդու այս Սորհուրդի խորութեան վրայ:

Խեղճ Մարդ, Որքան խորհողաւոր ես դու, Որքան մեծ ես դու Տիեզերքում: Ոչինչ ես դու, Դու հող ես, որդ... և յետոյ Ոչինչ, Ոչինչ և Ոչինչ...

ՇԻՎՐԱՓՈՒՆԴԻ ԱՌԱՅՑ ՄԱՐԿ - ՄՐՋԻՒՆԻ

Արդ, մի ծանր հարց է դրւում. երկրի երեսից Մարդ-Մըջիւնի վերջնական անյայտացումից յետոյ ի՞նչ կը մնայ երկրի վրայ: Եւ ի՞նչ ճակատագիր կունենայ նոյն ինքը երկիրը:

Երկիրը. հաւանաբար, կը լուծւի, կը կազմալուծւի, կը տարբա-

¹⁾ Ch. L. V. «Les Misericordieux», p. 454.

բազադրւի. վերածւելով իր նախնական տարրերին, վերածւելով փոշու՝ Տի-
եզերքի անսահմանութեան մէջ, մասը կը կազմի այն մոլորակների, որոնք
արդէն իսկ գտնուում են Յաւիտենական Լոռութեան վիճակում:

Բոլոր Մարդու-որդիներն էլ այսպէս մուտք կը գործեն Յաւիտե-
նական Լոռութեան մէջ:

Ի՞նչ խորհուրդ. ի՞նչ սոսկում:

* * *

Սակայն Մարդ-Մըջիւնի երկրի երեսից լիովին անյայտանալուց
յետոյ, կեանքը կը շարունակւի՝ երկրի վրայ: Անշուշտ:

Մի օր, երկրի վրայի վերջին մարդը, — յայտարարում է Ա. Ֆրան-
սը, — առանց ատելութեան ու սիրոյ, իր վերջին շունչը կը փչի դէպք դժբախտ
երկինք, վերջին շունչը մարդկային: Եւ երկրագունդը կը շարունակի պտը-
տել, լուռ տարածութիւնների մէջ տանելով մարդկութեան աճիւնները, շո-
մերոսի վիպերգներն ու յունական մարմարների օգոստափառ բեկարները՝
փակցրած իր սառցէ կողերին: Եւ ճշ մի միտք այլևս չի նետւի դէպի ան-
հունը այս երկրագնդի կրճէից, ուր հողին այնքան յանգուգն է եղել, կամ
առնւազն ճրկէ մտածում մարդկային: Քանի որ, ճիշ կարող է ասել թէ այ-
նուհետև մի այլ միտք գիտակցութիւն չի առնի ինքն իրմից, և թէ այս
գերեզմանը, ուր մենք բոլորս կը քնենք՝ չի՞ դառնայ օրրանը մի նոր հո-
գու: Ո՞ր հոգու՞ չգիտեմ: Գուցէ և միջատի հոգու: Մարդու կողքին հազա-
ռակ մարդուն, միջատները, օրինակ մեղուները և մըջիւնները արդէն հը-
րաշքներ են գործել: Ստոյգ է, որ մըջիւններն ու մեղուները մեղ պէս կա-
մենում են լոյս և ջերմութիւն: Բայց կան անողնայարներ նաեւ պաղ. ճիշ
գիտէ թէ ինչ ապագայ է պահւած նրանց աշխատանքին ու համբերութեան:
Ո՞վ գիտէ թէ աշխարհը լաւ չի դառնայ նրանց համար, երբ նա կը դադարի
մեղ համար լինելուց: Ո՞վ գիտէ թէ մի օր նրանք գիտակցութեան չեն դա-
յրենց և աշխարհի համար: Ո՞վ գիտէ թէ նրանք իրենց հերթին չեն գովա-
բանի Ասածուն¹⁾:

III

ՖԵՂՆԵՑԿՈՒԹԻՒՆԸ ԵՈՐՉՈՒՐԴՆԵՐԻ ՊԵՐՏԻՋՈՒՄ ԵՒ ՄԱՐԴ-ՄՐՋԻՆԸ

Մարդ-միջատ: Մարդը որպէս Մըջիւն: Ի՞նչ հաւաստութիւն: Մար-

¹⁾ A. France, — «Le jardin d'Épicure», p. 21—22.

դու տրամաբանութեան ինչ արտառոց եզրակացութիւն: Ի՞նչ տարօրինակութիւն մեր մտածողութեան: Բայց ինչ ճշմարտութիւն, ինչ խորհուրդ, ինչ սարափ:

Շտապենք տեսնու, որ մարդը մի ծառ է շուռ տւած՝ «իր արմատը վեր է, ճիւղերը՝ ներքեւ», ասում է Պլատոնը:

* * *

Բայց ինչո՞ւ համար, ո՞վ Մարգու որդի, մարդու ապագայ ճակատագրի վրայ այս խոհունքներից յետոյ՝ տխրութեան մի սուտեր պարուրեց քո միտքն ու հոգին: Ինչո՞ւ համար այդ սև թախիծը: Բայց այդ մռայլ մտքերը թող մեծաւոր նորնողին: Այդքան մի խորհիր քո նմանի ճակատագրի վրայ:

Ներկան երբեք անտեսելի չէ, որովհետև կեանքի արժէքը ներկայի մէջ է, այն ժամու մէջ որ անցնում է: Եւ ինչո՞ւ համար ուրիշն դու փչացնում ես նեղայ պահը այն պահի պատճառով որ գալու է և որը բնաւ քո կամքից չէ կախած:

* * *

Քո միտքը, իսկապէս, ո՞վ երագի էակ, լոյսի պէս թռչում է դէպի գալիք դարերի անկաշնը. նա ճամբորդում է անսահման տարածութեան եւ յաւերժական ժամանակի մէջ, բայց քո մարմնական ծրարդ՝ մարմինդ անկարող է ապրել քան ներկայի տնողութեան մէջ. մի ակնթարթ ապրել Յաւիտենութեան մէջ, Խորհուրդների Յաւիտենութեան: Եւ կեանքի այս կարճ պահը, որ քեզ տնում է զգալու համար խորհուրդները և տեսնելու կեանքի հրաշագան գեղեցկութիւնները՝ թող որ անցնի ուրախութեամբ:

Թող Մարդը չտխրի որ մի օր, շատ դարեր, միլիոնաւոր ու միլիարդաւոր տարիներ յետոյ իր գալոց-որդիները կը ձեափուխեն և կը վերածեն շատ փոքր, անսահմանօրէն փոքր էակներ:

Թող նա, ընդհակառակը, ուրախ լինի լոյսի աշխարհում, քանի դեռ նա Մարդ է և ոչ Մարդ-Մըջիւն և իր տրամադրութեան տակ ունի շատ ժամանակ՝ ապրելու, սիրելու, խորհելու կեանքի գեղեցիկ և գաղտնախորհուրդ բաները:

Թող քո սիրտը, ո՞վ թառամելիք ծաղիկ, ընդգրկի ներկայի բոլոր մարդկային էակների ամբողջականութիւնը, քո մահաւան եղբայրների, և թող նա ապրի եղբայրօրէն նրանց հետ՝ առանց մտածելու ապագայ էակների ողբերգականօրէն ծիծաղելի ճակատագրի մասին:

Թող նա նայի բնութեան և տիեզերքի գեղեցկութիւններին Մար-

դու աչքերով:

Թող նա քնքշորէն ժպտայ այն կնոջը, որը գեռեաւ ոչ կին-Հսկայ է, ոչ կին-Մըջիւն:

* * *

Բողէրը, այս մեծ քերթող փիլիսոփայն հաստատօրէն հաւատում էր Մարդ-Հսկաների և կին-Հսկաների իրական դոյութեան, մեր նախնիքներին:

Այս հաւատքը նրա մէջ այնքան խորն է, որ նա նոյն իսկ կը ցանկար ապրել կին-Հսկայի հետ:

Եւ այսպէս, նա մեզ յայտարարում է փաստանքով.—

«Այն ժամ երբ բնութիւնն իր կարող աւելնով
Յղանում էր ամէն օր զաւակներ զիթխարի,
Կը սիրէի ապրել մօտը կին-Հսկայի,
Ոտքերին թագուհու՝ որպէս երգ հեշտալի:

Դիտէի իր մարմինն հոգու հետ ծաղկելիս,
Եւ ազատ մեծնալիս իր սոսկախաղերում,
Գուշակել թէ իր սիրտը մութ բոց է նիւթում
Այն դաղջ մշուշներին որ լողում են աչքերում.
Վարդիկ հանգստեամբ մեծաշուք իր ձեւին,
Սողալ իր հսկայ ծնկների զառիվերն,
Եւ երբեմն ամռանը, երբ արեն հիւանդոտ
Յոգնատանջ մեկնում է նրան դաշտի տարածքում,
Քնանալ մեղկօրէն իր կրծքի ստերում՝
Զերթ խաղաղ մի հիւղակ լեռների լանջերում¹⁾:

Տրամծ լինելով որ մենք, դժբախտաբար, զրկւած ենք ապրելու այդ կին-Հսկայի հետ, մեր նախնիքի, բաւականանանք ապրելու ժամանակակից կնոջ հետ, որը միակ աղբիւրն է մեր երջանկութեան և մեր դժբախտութեան: Որովհետեւ՝ «նա, որ մի կին է գտնում,—յայտարարում է իմաստունների իմաստուն, յափրացեալների յափրացեալը՝ Սողոմոն,—գտնում է երջանկութիւնը. դա մի շնորհ է, որ նա ձեռք է բերում Յաւիտենականից»²⁾:

1) Baudelaire, «La Géante» (Fleurs du Mal).

2) Ancien Testament «Proverbes» 18, 19, 21, 22 (p. 639I).

А * *

Մարդ Մըջիւնը պիտի կարողանայ իր սիրած կնոջն ասել այն, ինչ որ ասում էր Սողոմոնը իր սիրուհուն.—

«Քո այտերը գեղեցիկ են մանեակի մէջ, քո պարանոցը սիրուն է մարգարիտների շարքի մէջ։

«Պարանոցդ փղոսկրէ աշտարակի է նման, աչքերդ՝ Հեաբոնի լըճակներին. քիթդ Լիբանանի աշտարակին է նման, գլուխդ բարձր է որպէս Կարմէլ և գլխիդ մագերձ՝ ծիրանին ¹⁾։

Ապագայ մարդը երբեք չի կարող իր սիրուհուն խօսել ինչպէս հեշտալի Սողոմոնը, որովհետեւ կինը նոյնպէս պէտք է վերածւի Կին-մըջիւնի, մանրագիր էակին. նա այլևս չի ունենայ գեղեցիկ պարանոց, սիրուն այտեր, գեղեցիկ կուրծք՝ դիտելու, սիրելու...

Այս երգումները, այս բոյրերը, այս համբոյրները,—հարցնում է քերթողը,—կը վերածնեն մի արգիլեալ վիճ մեր քննութիւններին, ինչպէս որ երկինք են բարձրանում վերաերիտասարդացած արեւները՝ խոր ծովերում լողանք առնելուց յետոյ։

— Օ՛ հրդուժ, օ՛ բոյրեր, համբոյրներ անվախճան։

Ո՛չ, նրանք երբեք չեն վերածնուի։

Փնտրիք նրանց, ի՞նչ Մարդ, գալիք դարերի մէջ մինչև այն օրը երբ դու դեռես մնում ես իբրև Մարդ։

Թող ժամանակակից մարդը գոհ լինի, որ ինքը դեռևս Մարդ է և ոչ թէ Մարդ-մըջիւն. որ նա սիրում է Մարդու այս կեանքը։

* * *

Գիտցիք ուրիմ, ի՞նչ Մարդ, որ բնութիւնն այլևս քեզ չի տալիս այս Կինը, որի աչքը կարող է իր սիրոյ անկեղծութեամբ քեզ զարմացնել։

Դու այլևս չես կարող, ի՞նչ Մարդու որդի, աշնանային տաք երեկոյին, շնչել բոյրը ջերմ կուրծքերի, երբ կարմիր, ճերմակ և դեղին վարդերի բոյրը, որ շրջում է օդում, ռուսկներդ է ուռեցնում։

Թող ժամանակակից Կինն ասի, ինչպէս որ ասում էր Սողոմոնին իր սիրուհին.—

«Թող նա համբուրի ինձ իր բերնի համբոյրներով,

«Զի քո սէրը աւելի գին ունի՝ քան գինին,

¹⁾ Cantique des Cantiques, p. 663, 667.

«Քո բոլորերը մի ծառաւի հաս ունեն,
«Քո անուռնդ ունի մի բոյր տարածուն:

Թող ժամանակակից Մարգը ասի իր սիրունուն,—

«Որքան գեղեցիկ են ոտներդ կօշիկներդ մէջ,
«Զխաւերդ շրջագծերը մանեակների են նման՝
«Արեւստագէտի ձեռների կերտւածք:
«Քո կուրծքը մի բաժակ է բոլորակ,
«Ուր բուրակէտ ըմպելին չի պակտում:
«Քո մարմինդ ցորենի մի շեղջ է՝
«Շուշաններով բոլորւած:
«Իրանդ նման է արմաւենու
«Եւ ստինքներդ՝ ողկոյգների.
«Ասում եմ. արմաւենիի վրայ կընեմ
«Եւ ճիւղերը բռնեմ:
«Թող ստինքներդ լինեն խաղողի ողկոյգների պէս,
«Եւ շունչիդ բոյրը՝ հոտակէտ խնձորի.
«Բերանդ՝ գերազանց ըմպելի,
«Ուր դուրաւ հոտում է սիրականիս համար
«Եւ սահում ննջողների շուրթերին¹⁾»

* * *

Յոյսերի և հոգսերի, երկիւղի և վայրոյթի միջև՝ համոզիր քեզ,
որ ամէն օրը որ ծագում է՝ քեզ համար վերջինն է. ապա քեզ քաղցր կը գտն
բոլոր ժամերը, որոնց հաշի չէիր առել—գրում էր, արդարացիօրէն, էպի-
կուրեան Հորացիոսը քնքոյշ քերթող Թիբուլին:

Գալով ինձ,—աւելացնում է նա,—ինձ կը գտնես լեցուն, մորթս
խնամւած ու պայծառ, և դու կարող ես ծաղրել էպիկուրեան հօտի հեշտա-
մուլ մէկին²⁾:

Այս էպիկուրեանը լիովին իրաւունք ունի, որովհետեւ կեանքի
մէջ ամէն ինչ անցողիկ է...

1) *Cantique des Cantiques*, p. 667.

2) *Horace*,— *Oeuvres complètes* «*Épîtres*» IV, 169, t. II, Paris

Թող Մարգը երգի Մարգու երգը, և հնչի մարգու երաժշտութիւնը, վասն զի Մարգ-Մըջիւն դառնալով՝ նա չի կարող երգել ու նւագել: Թող նա երգի երգերի գեղեցիկը, որ յօրինել է իր սիրտը: Քանզի դձու, ռվ Մարգ, չես գտնի այլեւ, օ խորհրդաւոր էակ, քո երգի թոխչքի հետքը դաւերի անվաթճան ականջութեան մէջ: Եւ նախ քան երգելը «Մարգ-Մըջիւններ լոխն երգը», երգիր Մարգու աստուածային երգը՝ Վասն զի՝ «երգել, սիրել՝ անուշ բան է, ռվ գիտէ թէ կապրենք վաղը»¹⁾:

Թող Մարգն աշխատի՝ բացատրելու համար Կեանքի Մահան և նոյն ինքն Տիեզերքի Խորհուրդները: Թող իր հոգին փնտռի Գեղեցիկը կեանքում, Ճշմարտը տիեզերքում, Գեղեցկութիւն՝ ընկերութեան մէջ և Արարութիւն՝ պետութեան մէջ:

Թող Մարգը աշխատի՝ ստեղծելու համար մի լաւագոյն Ոստան, հիմնւած իմաստութեան վրայ՝ երկրագնդի բոլոր մարդկային էակների երջանկութեան համար:

Թող ամէն մէկը մեզնից ասի իր սիրեկանին, ինչպէս որ ասում է քերթող Եւրիպիդէսի հերոսը իր ջերմօրէն սիրած կնոջը.

«Ազամեմնոնի դուստր՝ էլէքտր, ես եկել եմ քեզ գտնելու քո գիւղական բնակավայրում»²⁾:

Թող ամէն մէկը Մահկանացուներից, ամենախոնարհն ու ամենամեծը երկրագնդի, եթէ ուզում է երջանիկ լինել այս լոյսի աշխարհի անցողիկ երթում՝ միշտ փնտռի իր «Ազամեմնոնի դուստրը... և իր գիւղական բնակավայրը»...

¹⁾ Manon l'escaut.

²⁾ Euripide «Electre» t. II, p. 424, Paris.

ՀԱՅԿԱՅԻՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆԻ ԲՆԱԿԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՇՆԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ

Այս գիրքը նվիրված է Հայաստանի Գրադարանի Բնագիտության
համագործակցության 10-ամյա юбилею-ին և նվիրված է Հայաստանի
Գրադարանի Բնագիտության համագործակցության 10-ամյա юбилею-ին
և նվիրված է Հայաստանի Գրադարանի Բնագիտության համագործակցության
10-ամյա юбилею-ին և նվիրված է Հայաստանի Գրադարանի Բնագիտության
համագործակցության 10-ամյա юбилею-ին և նվիրված է Հայաստանի
Գրադարանի Բնագիտության համագործակցության 10-ամյա юбилею-ին

Երևան, 1990 թ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԽՈՐՀԱՌՈՒՄԸ

Ա.

ԿԵԱՆՔԻ ՈՂԲԵՐԴԱԿԱՆ ԱՄԵՆՈՐԵԱՆ

ԿԵԱՆՔԻ աշխարհի մեջ, հոգիների շունչներով արտաբերվում է իր կա-
նաչ զգեստի կոստյումը համար եւ փնտռում է ծառերի քաղաքը՝ դե-
պիսի սերունդների մեջ իր կորցրած գեղեցիկ զոյները, իսկ ՄԱՐԴՆԻ իր
սրտի խորում արտաբերում է փնտռում է իր սիրելի մեղեդիներից՝
անհետացած կեանքի ստեղծումը, ինչպես սերունդներ՝ անստույգ մեջ:

ԴՈՔՏ. Գ. ՄԱՇՈՒՐԵԱՆ

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
 LIBRARY
 540 EAST 58TH STREET
 CHICAGO, ILL. 60637
 TEL. 733-4331

ԱՇՆԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ

ԿԵԱՆՔԻ ՈՂԲԵՐԿԱԿԱՆ ԱՄԵՆՈՐԵԱՆ.

Միայն Մարդը չէ որ ունի իր Ողբերգական Ամենօրեան: Կեանքը ևս ունի իր Ողբերգական Ամենօրեան: Նրա Ողբերգական Ամենօրեան Աշունն է. Կեանքի ողբերգութիւնը արտայայտուում է Աշնան մէջ: Աշնան կեանքը, մինչև Զմեռ, խորապէս անցնում է Ողբերգական ժամերի մէջ:

Աշունն արդեօք Մահաւան պատկերն է:

— Այո, պատասխանում է քերթողը և տխմար գիտունը: Բայց նրա համար, որ խորապէս խորհում է Կեանքի և Մահաւան մեծ խորհուրդների վրայ՝ Աշունը որևէ վշտառիթ, յուսահատ, ունայն, ձանձրալի և այսպէս ասած մահառիթ բան չէ:

Իր ոգիով, ընդհակառակը, նա ընձեռում է մի մշտական հրապուրանք: Նա, Աշունը, ճառագայթում է հաւատք, սէր, երիտասարդութիւն, թարմութիւն, բանաստեղծութիւն, հրապուրանք ու երազ: Նա չափն է ծանր ու խոր բաների:

Աշունը, մէկ խօսքով, մեզ շրջապատող Խորհուրդների իմաստն ունի:

Նա անգնահատելի գին է տալիս Կեանքին, Մահաւան և Սիրոյն: Նա նոյնպէս գին է տալիս Մարդու կեանքին, նաև բոլոր էակներին և իրերին: Նա արծարծում է նաև իրերի գեղեցկութիւնը:

Աշունը մի հրաշազան այգի է խորը իմաստութեան, գերագոյն երազի և խորհրդաւոր խոկումների:

Աշնան տերիների անկման և հողմերի ջրունջների մէջ, իսկական խորհողի համար, աւելի փիլիսոփայութիւն կայ և խորհելու աւելի նիւթ՝ քան փիլիսոփաների բոլոր սխտեմների մէջ:

* * *

Չսկսալէս ճիշտ չէ, որ Աշունը պատկերն է Մահւան, Նա, ընդհակառակը, Կեանքի կատարեալ պատկերն է, որովհետեւ Կեանքը, դարնանը, հիւնում է Մահւանից—Աշնան Կեանքից:

Բոլոր հրաշազան ծաղկումները կանաչների, երիտասարդութեան, ծաղիկների, Գարնան գոյնն ու բոլոր ծնւում են Մահւանից. ծնւում են Աշնան խորհրդաւոր պատկերի բեկորներից, թաղնւած, որոշ պահ, իրերի քնարբուքի մէջ՝ Զմրան մէջ:

* * *

Տիեզերքի հրաշազան Կեանքը իր արշալոյսն ու հեշտանքն ունի այն մարդու համար, որն իր Հոգււ մէջ կրում է խորութիւններն ու ծանրութիւնները Կեանքի բոլոր սարսափելի խորհուրդների, վասն զի Հոգին սիրում է սուղւել ու հալւել այդ խորհուրդների խորքերը, որտեղից հելլ է Հոգին, և որտեղից նրա համար ելնում են նաև արշալոյսն ու հեշտանքը Կեանքի ամէն մի խորհուրդի:

* * *

Բնութիւնը, մեզ համար, չի լալիս կամ ծիծաղում, իրեն ցուցնում քնքրոյշ կամ զայրացկոտ, ուրախ կամ մեղամաղձոտ՝ եթէ ոչ ըստ մեր հոգեվիճակի, ճարակ՝ մի վշտառիթ այցելութեան կամ օրօրւած լիացած սիրոյ մեղմ միօրինակութեամբ:

Ամէն վայր կամ ամէն իր, որի հետ կապւած է մեր սիրտը որեւէ մի յոյսով՝ ամենից գեղեցիկ և ամենից հետաքրքրականն է, ամենագեղեցիկն ու ամենահրապուրիչն է աշխարհի:

Արտաքին իրերի մէջ չէ՞ք տեսնում այն՝ ինչ սիրտն է միայն ուղւում տեսնելի. Ինչ՞նչ համար է այսպէս:

Որովհետեւ մենք ամէն մի բանի մէջ նկատում ենք ինքներս մեզ, մեր զգացումները, մեր սիրտը: Մտացածը միայն խաբկատիր պատրանք է, կրակարանի մարդու հոգւոյ անցողիկ, որ քամին ցրում է և զարնում առանց չնչին հետք անգամ թողնելու:

* * *

Աշունը յատկապէս շատ տպաւորիչ է լիալուսին գիշերի ընթաց

քում, գիշերայ ժամի մէկին: Այն ատեն մարդը իր «Բուրաւէտ Դրախտի» կորստեան զգացումն է ունենում:

Այդ ժամին անհնար է պաշտպանել այդ լուսաւոր ու փխրուն գանձերը, որպէս զեղնած տերեւները, կատարեալ երջանկութեան երազը, և իր սրտի մէջ Մեռեալների յայտնելը և այլն:

Նա որ գիտէ ըմբռնել մի փայլալի տեղութիւնը, նա կիմանայ ըմբռնել նոյնպէս Աշնան Խորհուրդը և երեկոյեան աստղի գեղեցկութիւնը՝ Հոգով զգացւած:

Աշունը Կեանքի իսկապէս ամենախորհրդաւոր պահն է, որը մեզ տալիս է «Բուրաւէտ Դրախտի» գոյութեան խորը տպաւորութիւնը, որի մասին խոսում է քերթով Աննէտ Գոլբը, հետեւեալ տողերում.—

«Որքան զուք հեռու էք, Բուրաւէտ Դրախտներ,
«Ուր պայծառ լազուրում ողջ սէր է, ցնծութիւն,
«Ուր ինչ որ սիրւում է՝ արժան է սիրւելու,
«Ուր անբիժ հեշտանքում սիրտն է թաթախւում.
«Որքան զուք հեռու էք, Բուրաւէտ Դրախտներ»¹⁾

* * *

Աշունը, իսկապէս, նոյնպէս և Սիրոյ պատկերն է. զոհաբերութիւն ամենի համար որ տառապում, ապրում է, որ գործում, դողում է և և որը շնչում է Կեանքի և Մահւան մէջ: Եւ ամէն մի Մահկանացու, խորը մտածող լինի նա թէ համեստ խորհող խորհուրդների, միշտ զգում է նրա խորը գեղեցկութիւնը, գերագոյն գեղեցկութիւնը: Որովհետեւ մեզնից ամէն մէկի հոգին մի կաթիլ ջուր է Խորհրդաւոր վիթխարի Ովկիանում, մի հրաշագան ծաղիկ՝ Խորհուրդների պարտիզում, մի անսահմանօրէն փոքր մասնիկ՝ բացարձակ Լոյսի:

* * *

Սէրը մի վսեմ խաղ է յոյգերի, Կեանքը՝ մի գեղեցիկ երազ, Մահը՝ մի անթափանցիկ հագուստ, որը իր ծաղքերով ծածկում է երկուսին:

¹⁾ Annette Kolb.— «Nouvelles Littéraires» 19—2—1938 № 801, Paris.

ՄԱՀԸ ԿԵԱՆՔԻ ԵՒ ՍԻՐՈՑ ՄԻՋԵՒ. ՓԹՈՒՄԻ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ

Աշխարհը տերեւների մէջ արտայայտող մահւան նախանշանը դի-
զին դոյնն է, ընդհանուր Մարդու մօտ, ընդհանրապէս, ճերմակ գոյնն է որ ե-
րկան է գալիս մեր մազերի մէջ:

Ինչ խորհրդաւոր հակասութիւն. ինչո՞ւ համար այսպէս:

Արդեօք այս ճերմակ դոյնը Մարդու մօտ մի նշան է իր մարմնի
հետագայ փթումի:

* * *

Աշունը փթումի աշխատանոցն է, ուր պատրաստում են կեանքի
և Մահւան նախն տարրերը:

* * *

Տերեւները, գուցէ, երազն են կեանքի և դարձան զեփիւսը ան-
տառում՝ սիմֆոնիան է իրերի և բոյսերի կեանքի, բայց ծաղիկների կամ
ծառերի խորհուրդը թաքնւած է նրանց բոյրի մէջ, որի իսկութիւնը մը-
նում է Մարդու հասկացողութիւնից քուրս. մի խորը խորհուրդ, ինչից է
բաղկացած նա:

Խորհուրդների Խորհուրդ:

* * *

Այն, ինչ որ է բոյրը ծաղիկների կամ կեանքի համար, նոյնն է
փթութիւնը Մահւան համար. մի Խորհուրդ:

* * *

Կեանքը, Սէրը և Մահը անհասանելի են, որովհետև նրանք ան-
նրութական են:

Մահը անձնական կազմ չունի. նա ողի է, նրան տեսնում ենք
միայն հողով, և նրան դիպչում ենք միայն մտքով:

* * *

Կեանքի ու նաև Մահւան խորհուրդը թաքնւած է փթումի խոր-

հուրդի մէջ, որը մեզ սարսափ է ազդում: Բայց փթումը մի օրէնք է՝ միաժամանակ Մահւան ու Կեանքի՝ որովհետեւ Մարդը զխուժ է հրկրազնդի կեանքում միայն փթութիւն և միևնոյն ժամանակ արդիւնքն ու պատճառը լիմորի, որը, իր հերթին, օգնում ու պտղաւորում է բուսական կեանքը և այսպիսով նպաստում Կեանքի յաւիտենական շրջանառութեան:

* * *

Փթութիւնը պատկերը չէ Մահւան, նա իսկական պատկերն է Կեանքի, իր խորհրդանիշը ծաղկումի և պտղաբերութեան: Նա Մարդուն տալիս է Աշխարհի իրերի և էակների ողբերգական իմաստը:

* * *

Կեանքն ու Մահը միշտ տնցնում են փթութեամբ: Դա նրանց գոյութեան զլխաւոր դուռն է, առանց նրան չկայ ոչ կեանք և ոչ Մահ:

Նիւթի տարբազարութիւնը, որ հիմքն է կազմում ամէն էակի, — լուրտւածը յայտարարում է Մարդու Աւրելիոսը — տալիս է ջուր, սոխիկ, ոսկըրներ, մի գարշահոտութիւն: Մարմարները նոյնպէս հողի կոշտութիւնն են: Ոսկին, արծաթը, մրուրները, հագուստները, բուրդը, արեան ծիրանին, նոյնպէս և ամբողջ մնացորդը: Շունչը նոյնպէս միևնոյն տեսակի է. նա անցնում է մէկից միւսին¹⁾:

* * *

Բայց ինչի՞ պիտի յանգի մեզնից ամէն մէկի մարմինը Հողի մէջ, ի՞նչ ձև պիտի ստանայ այդ ընկած տերեւ այնքան ընկած տերեւների մէջ: Կուեննայ, նա մի անուն:

Նա չի ունենայ, — ըստ Բոսիւէի, — ոչ մի ձև և ոչ մի անուն:

Մարմինը, — հիանալիօրէն ասում է Բոսիւէն, — իջնում է այս մը-ռայլ վայրերը, այս ստորերկրեայ բնակավայրերը՝ այնտեղ փռչիների մէջ քնելու համար...

Բայց այստեղ մեր երեւակայութիւնը մեզ խաբում է նորէն: Մահը մեզ չի թողնում այնքան մարմին, որ որեւէ տեղ գրաւենք, և միայն գե-

¹⁾ Pensées. Livre IX, p. 163.

ընդմաններ ենք տեսնում, որոնք որեւէ ձև են կազմել: Մեր մարմինը շուտով բնույթը փոխում է. մեր մարմինը մի ուրիշ անուն է ստանում. մինչև իսկ դիակը,—ասում է Տերտուլիանոսը,—որովհետև նա մեզ ցուցնում է դեռևս որեւէ մարդկային ձև, երկար չի մնում այդպէս. նա դառնում է մի չգիտեմ ինչ, որը այլևս անուն չունի որեւէ լեզուի մէջ. նոյնքան ճիշտ է որ ամէն ինչ մեռնում է նրանով մինչև այն դամբանական նշանակէտը, որոնցով արտայայտում էին իր դժբախտ նշխարները¹⁾:

Մեր մարմինը, իսկապէս, շողանում է մի չգիտեմ ինչ... Նա մուտք է գործում ֆթութեան կայսրութիւնը:

* * *

Բայց այնքան մտածողների մէջ ոչ ոք այնպէս լաւ չէ ըմբռնել և նկատել սարսափելի պատկերը Մահւան, իր ֆթումի խորհրդանշը, նրա ապրող պատկերը և ոչ թէ տարբադադրութեան,—ինչպէս որ մտածող Յենդ—Յէօն:

Փրիսոփայ Յենդ—Յէօն ծանրապէս հիւանդ լինելով՝ իր մօտ կանչեց իր աշակերտներին և ասաց.

«Բայ արէք իմ ոտներս, բաց արէք իմ ձեռներս:

Քերթւածների Գիրքն ասում է.

«Ունեցէք նոյն վախը և նոյն շրջահայեցութիւնը,

«Եթէ որ դուք գիտէք ձեր աչքերի առաջ մի խորը անգունդ,

«Եթէ որ դուք քայլէք մի փերուն սառոյցի վրայով.

«Այժմ կամ յետոյ, ես գիտեմ, որ ձեզ պիտի թողնեն»: ²⁾

* * *

Յաւիտենական կեանքը, իր իսկ մէջ կրում է Մահը ինչպէս մայրը իր զաւակին: Այդպիսին նաև Մարգու կեանքը, որ մի խառնուրդ է Կեանքի ու Մահւան, ցրած Տիեզերքի անսահմանութեան մէջ:

* * *

Կեանքը Տիեզերքի մէջ և երկրի վրայ՝ դա մի կախարդ է, վասն

¹⁾ Bossuet «Oraisons Furébrés (Henriette d'Angleterre)» p. 106 Paris, E. Ducrocq. Edit.

²⁾ Confucius «Les Quatre Livres» p. 116 Trad. Fr. Paris, Lebr. Garnier.

զի ամէն ինչ նրա մէջ կախարդանք է, հրաշք և խորհուրդ: Եւ ամէն մի բնական հրեայթ մի կախարդական արեւտտ է:

Եւ սակայն դարձեալ նա, Կեանքը, որ մեզ առաջնորդում է Խորհուրդների Մեծ Դռանը, Խորհուրդաւոր Երազների Դուռը, ուր տեսանելի և անտեսանելի ալքիմիկոսների և կախարդների փռչենքը մեզ պատրանք են հեղում գտնելու իրենց խորհուրդների և հրաշքների բանալին, երջանիկ լինելու պատրանքը: պատրանքը գեղեցկութեան, սիրոյ և յաւիտենապէս ապրելու: Իր յաւիտենական Դիւթախաղի հազար հմայքները մեզ առաջնորդում են այլուր:

Իր մեծ խորհուրդը՝ դա պատրանքային գիմակն է, այս թեթև քողը և այս տեսանելի և ներկայ ձեւը, բայց մի անտեսանելի իսկութիւն իրերի և էակաների, Երկրի և բոյսերի, թաղնւած ներկային, բաց՝ ապագային:

*
* *

Գարունը, առերևոյթ, ստեղծիչ է և Աշունը՝ աւերիչ: Մինչդեռ Կեանքի ու Մահւան Խորհուրդների խորքերում այդ այդպէս չէ: Նրանք թշնամիներ չեն. նրանք բարեկամներ են և զործակիցներ՝ աշխատելով միևնոյն խորհրդաւոր նպատակի համար՝ պահպանում երկրի վրայ իգական և արական տարբերի. պահպանում հանքերի, բոյսերի և կենդանի էակների սեռի:

Նրանք, Կեանքը և Մահը, մի խօսքով աշխատում են միասին՝ Սիրոյ պահպանութեան համար:

Միշտ մի համարժէքութիւն ու հաւասարակշռութիւն կայ Կեանքի և Տիեզերքի ու Երկրի վրայի կեանքի մէջ, տարբերի յարատեւ ստեղծման ու աւերման մէջ:

*
* *

Կեանքի համարժէքութիւնը հաւասար է Մահւան համարժէքութեան: Ոյժերի ձևափոխութիւնը այնտեղ տեղի է ունենում միշտ համարժէքութեան և հաւասարութեան մէջ:

Բնութիւնը, — իրաւացիօրէն նկատում է Ա. Յուլիէն, — միշտ իր հաշիւկշիռը պահում է հաւասարակշռութեան մէջ. նա նոյնպէս, ինչպէս որ արդարադատութիւնը, իր կշիռն ունի, որի թաթերը ճշտում են միայն հաւասարութեան գալու համար: Մինչև իսկ բացառութիւնը կանոնի մէջ է մտնում, արտակարգը՝ կարգի մէջ. գերազանցութիւնները, որ նախապէս թւում էին մի հրաշք բնութեան մէջ, ջնջւում են միջակների հաւասարութեան մէջ: Իրողութիւնները վերցրէք մեծ թւերով և էակաները՝ զանգւածօ-

րէն, և դուք կը տեսնէք ամէն ինչ ձուլելիս և հաւասարակշուելիս. ստոյգը բարեխառնութիւնն է ամէն օրւայ, տարիների համազգեստը. եղանակները փոխուած են, բայց եղանակները վերադառնում են. այն ինչ որ կեանքը առել է, Մահը նրանից կորզում է և կեանքը վերստին վերցնում է այն Մահւանից ¹⁾:

Բայց ինչպէս է պահպանում այս հաւասարակշուութիւնն ու համարժեքութիւնը ոյժերի, ձեւերի ու էակաների և իրերի: Ի՞նչպէս է, կեանքի ու Մահւան միջև, պահպանում գրեթէ հաւասար քանակութեամբ էզն ու արուն:

Սա մի գաղտնիք է, ամենամեծ խորհուրդը կեանքի ու Մահւան:

* *

Աշխարհում գոյութիւն ունի մի քաղաք, ուր բոլոր բնակիչները էգ ծնւած լինեն և կամ հակառակը, Ո՛չ, Ինչձև:

Սա մի խորհուրդ է:

* *

Յրիմ Եղբայրները պատմում են,—

«Մի մարդ, որ պիտի մեռնէր, մի անձաւում տեսաւ բազմաթիւ կերոններ վառելիս—մեծեր, միջակներ և բոլորովին փոքրիկներ. սրանք ամէն պահ հանդէս տէին, մինչդեռ ուրիշները վառուած էին, այնպէս, որ հուրը թւում էր հրահրելիս մի յարատե շարժումով երթ ու դարձի:

«Ահաւասիկ,—ասաց Մահը,—լոյսեր որոնցից ամէն մէկը ներկայացնում է մի մարդու կեանք: Մեծերը ներկայացնում են երեխաներին, միջակները՝ ամուսիններին՝ իրենց տարիքի ծաղկած վիճակում, փոքրները ներկայացնում են ծերերին:

«Թոյց տուր ինձ իմ կրակը,—ասաց մարդը, մտածելով որ իրենը դեռևս մեծ պիտի լինի:

«Մահը նրան ցոյց տուց մի շատ փոքրը, որի հուրը գողգոջում էր, պատրաստ հանգչելու:

«Ո՛հ,—ասաց մարդը սահմեղած,—վառի՛ր ինձ համար մէկ ուրիշը, օ պի՛թ, որպէս զի կարողանամ պահպանել կեանքս:

«Ես այդչէն կարող,—ասաց Մահը,—պէտք է մի լոյս հանգչի՛ նախ քան որ մէկ ուրիշը վառի»²⁾...

¹⁾ Alf. Fouillée «L'Idée Moderne du Droit» p. 380, Paris 1909.

²⁾ Frères Grimm «Contes choisis (La Mort Marraine) Traduction, Paris.

ՄԱՐԴՈՒ-ՈՐԴԻՆՆԵՐԻ ՏԵՐԵՒՆՆԵՐԻ ԱՆԿՄԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

Ծառերի տերևներն ընկնում են գետին... Եւ Մարգու-որդիները, այս տերևները, նոյնպէս ընկնում են գետին:

Ծառերից ընկած տերևները, միլիոններով ու միլիարդներով, քա-
մուց ջրւում են անտառի մէջ, ուր, միառժամանակ յետոյ, չի գտնւում այլևս
նրանց հետքը: Նրանք մուտք են գործում իրերի սաւերներին մէջ—Երազնե-
րի սաւերի: Նրանք այնտեղ ալլափոխւում են ոսկէ հրազի, ինչպէս որ եր-
բեք գոյութիւն ունեցած չլինէին:

Նոյնը նաև մարգ-տերևները, անհատներն ու ազգերը...

* * *

Մեզնից ամէն մէկը նոյնը չէ՞ արդեօք, որ ապրում է իր կեանքը,
ինչպէս տերևն իր պատմութիւնը, քամու մէջ, անձրևի ու արևի:

* * *

Բոլորին, որ շարժւում են երկրի վրայ, իրենց մէջ կեանքի հեք
ունենալով, կեանքը տալիս է ամէն կանաչ բոյս՝ սնւելու համար:

* * *

Մարդը գարնանում է իր ճակատագիրը իրերի և էակների մութ
Խորհուրդի մէջ՝ ինչպէս որ ծագիկը պատրաստում է իր պտուղը Երկրի
խաւարի մէջ, հողի տակ:

* * *

Ինչպէս աստուծոյ կեանքի անվախճանութեան մէջ տարւած արևի
շողերով, դժւ, ո՞վ Մարդ, կորած եւ իրերի Խորհուրդի անհունութեան ու յա-
ւիտենութեան մէջ:

* * *

Աշուն է... Եւ տերևներն ընկնում են ամբողջ Երկրի մակերեսի
վրայ... Ամենուրեք նոյն պատկերն է. Մարդու շուրջը, որտեղ էլ որ նա
գտնւի, տարածւում են հանդարտ գաշտեր կամ անտառներ խորհրդաւոր,
ծանրանիստ ծառերի կատարներ՝ որոնք աշնանային գոյներով ծածանւում
են ու ծփում: Եւ Մահկանացուները, կենդանի էակներն ու իրերը լողում

են գորշ լոյսի մէջ... Մօռերը սարսուռով են և տերևները թօթափում, ծիրանի ու ոսկէ գոյներով:

Ապրողները նոյնպէս, տիուր Աշնան պէս, քայլ առ քայլ առաջանում են Անէութեան ճամբին՝ ինչպէս ընկնող սաղարթը, որ ցրում է հողմերից:

Նրանք քայլում են, թաքցնում, լուին, ինչպէս Մահկանացուներ, որոնք արդէն անցել են նոյն վշտոտ ճամբան...

Գրեթէ լուսթեամբ՝ մենք յառաջանում ենք մի ճամբով, որը մեզ տանում է Մեռելների ճրկիբը, ուր արդէն ընկած են տերևները և մարդ-տերևները:

Ինչո՞ւ համար,—հարցնում է Հոմերոսը Գլուկիոսի բերնով,— պահանջել ծնունդը մի մահկանացուի կամ Մահկանացունների, որոնք ուտում են Երկրի պտուղները: Մահկանացուի ծնունդ:

— Նա,—ասում է,—նման է տերևների ծնունդին. ինչպէս տերևների ծնունդը, այնպէս էլ մարդկանցը: Տերևներ կան, որոնց քամին ցրում է երկրի երեսին, բայց կարող անտառը նրանցից արտադրում է նորերին, գարունը վերադառնում է: Այդպէս էլ մարդիկ. մի սերունդ ծնւում է, մէկ ուրիշը վերջանում ¹⁾:

Մեծ բերթողի այս գեղեցիկ միտքը կրկնել է ազնիւ փիլիսոփայ—կայսրը:

Տերևները,—ասում է տիւրօրէն աստածային Մարկոս Աւրելիոսը,—քո սեփական զաւակներն են: Տերևներ են նաև մարդիկ, որոնք քեզ ողջունում և օրհնում են, կամ որոնք, հակառակը, քեզ նզովում, զաղտնօրէն քեզ անւանարկում են և ծաղրում: Տերևներ, նրանց նման որ կը ժառանգեն քո յետ մահու հռչակը: Այս բոլոր տերևները՝ «ծնւում են գարնան եղանակին»: Յետոյ քամին նրանց զգեսնում է, և անտառը նոր տերևներ է ծլում նրանց տեղ: Սա ընդհանուր է բոլոր իրերի համար՝ երկար չտեսել Բայց դու, դու վաղում ու փնտռում ես ամէն ինչ, իբր թէ դու յաւիտեական լինես: Մի քիչ էլ՝ և դու կը փակես աչքերդ. և նա, որ քեզ կը տանի, մէկ ուրիշը արդէն նրան կը ողբայ ²⁾:

Այս բոլոր տերևներն ընկնում են Մեռելների քաղաքը, որ Եր-

¹⁾ Homère «L'Iliade» chant VI, p. 103, trad. Paris.

²⁾ Marc—Aurel, Pensées.

կիրն է:

Մեռելիների Քաղաքում կարգում ենք միայն մէկ գիրք, որ սկսում ու վերջանում է՝

«Աստ հանգչի երեխան, աստ հանգչի հայրը, աստ հանգչի մայրը, աստ հանգչի եղբայրը. աստ հանգչին կիրնն ու ամուսինը... աստ հանգչի մարմինը այսօրն է...»

Սրանք երկու մարմիններ են, մարմիններ և միշտ մարմիններ:

Ամբողջ երկիրը մի յաւիտենական գերեզմաննոց չէ՞ բոլոր մարդկանց, բոլոր կենդանի էակների և բոլոր իրերի համար:

Եւ երկրի ամէն մի անկիւնում չէ՞նք կարգում աստ հանգչի մարդը, աստ հանգչի կենդանին, աստ հանգչի... Այո՛:

Խաղաղութիւն նրանց ամիւններին, խաղաղութիւն նրանց ըստուերին...

* * *

Աշնան և Մարդու անհասկանալի ու զարմանահրաշ կեանքի միջև գոյութիւն չունի որևէ տարբերութիւն:

Մէկը նոյնքան, որքան և միւսը ապրում է խորհուրդներով մէջ և անցնում հրաշալիքների միջով:

Եւ Մենաւոր Մարդը, որ Աշնանը անտուում ապրել է կարծում ներքին կեանքի ստեղծում, իրականում նա ապրում է միայն ստեղծում էակների և իրերի, որոնք ոչ մի տեղ գոյութիւն չունին—ազազէն: Նրանք գոյութիւն ունին միայն Մեծ Երազի մէջ, հրաշագան կեանքում, շքեղօրէն զարդարած մեռելներով, ապրողներով և չծնւածներով: Այստեղ, իրական և հրաշագան կեանքի միջև գոյութիւն չունի որևէ տարբերութիւն. մէկը նմանում է միւսին:

* * *

Մարդկային տերեւներն ընկնում են:

Կեանքի ու Մահւան միջև, երազի և իրականութեան միջև, ներկայի և ապագայի, Ապրողի և Մեռելի միջև, զարերի յաւիտենութեան մէջ, գոյութիւն չունի որևէ տարբերութիւն: Այնտեղ մէկն անցնում է միւսի համար. երազը, ժամանակի կեանքում, դա իրականութիւնն է և իրականութիւնը՝ դա երազն է:

Այսպէս միլիոնաւոր և միլիարդաւոր մարդիկ ու կենդանի էակներ, Երկրագնդի ծաղուսից, նոյնպէս և մարդու, ծնւել են ու մեռել, թօ-

թափուի որպէս տերեւները ծառերի:

Ծնունդ, մահ էակաների և բոյսերի՝ դա պատմութիւնն է երկրագնդի:

Նորէն միլիոնաւոր և միլիարդաւոր ապրող էակներ ու բոյսեր կը ծնւեն և ապա կը մեռնեն. նրանք կանցնեն Կեանքի միջով՝ հասնելու համար Մահւան և սրանից՝ Սիրոյն:

Նրանք, որոնք գոյութիւն են ունեցել և նրանք որ պիտի յայտնուեն՝ միլիարդաւոր տարիներէ միջով՝ ճւր են նրանք. Նրանք գտնուում են Փամանակի երազի մէջ: Ո՞րտեղից են դուրս եկել նրանք. նրանք դուրս են եկել Լոութիւնից և վերստին մտել Գաւեթական Լոութեան մէջ—երկրի երազի մէջ: Իրականութիւնն այստեղ՝ Երազն է և Լոութիւնը, երազն է միակ իրականը:

*
* *

Ամէն անհատ, ամէն մարդկային դէմք ու ամէն կեանք,— արդարեւ ցիօրէն յայտարարում է Ա. Շոպենհաուէրը,— ոչ այլ ինչ է եթէ ոչ մի երազ աւելի. բնութեան անվախճան հոգու վաղանցուկ մի երազ, յաժառ ու մնայուն ապրելու կամքով. դա միայն թռուցիկ մի աւելորդ պատկեր է, որ նկարում է խաղալով տարածութեան ու ժամանակի անվախճան իր էջում, որ թողնում է ապրելու մի քանի պահ՝ մի գլխապաշոյտ կարճութեամբ և որը իսկոյն նա ջնջում է՝ տեղ տալու համար ուրիշներին: Այլ սակայն հէնց կեանքի այդ կողմն է որ մտածել ու խորհել է տալիս. պէտք է որ ապրելու կամքը, ուժգին ու թափով, վճարի ամէն մէկը այս թռուցիկ պատկերներին, ամէն մէկը այս իդոլը երեակայութիւններին՝ խորը և անթիւ վշտերի գնով և մի դատը մահով՝ վաղուց ահազգու և որը զաւրիս է վերջապէս:

Ահա թէ ինչո՞ւ մի զիական տեսքը մեզ յանկարծակի լրջացնում է ¹⁾:

Այս մտածումների խորութիւնը միայն Աշնանն է զգացւում, այն ժամին, երբ տերեւները թօթափւում են ծառերից:

* * *

Բայց Մարգու մոլորակը, Երկրագունդը, ուր նա ապրում ու մեռնում է, ուր ընկնում են բոլոր տերեւները, նա ևս Տիեզերքի անհունութեան մէջ, Մահու և Կեանքի անվախճանութեան մէջ մի ընկնող տերեւ չէ:

Այո, նա նոյնպէս կընկնի իր աշնանը որպէս մի տերեւ...

¹⁾ A. Schopenhauer «Pensées et Fragment:» p 74.

Այս երկրի վրայ ամէն անհատի կեանքը,—յայտարարում է Ա. Շոպենհաուէրը,—կայանում է կամենալու մէջ, բայց կամենալ՝ դա էապէս նշանակում է տառապել.

«Կամենալ առանց շարժառիթի, միշտ տառապել, միշտ պայքարել. ապա մեռնել և այսպէս շարունակ դարերի ու դարերի մէջ, մինչև որ մեր ժողովրդը կը փշրւի փոքր կտորների ¹⁾»:

Հաւանական է որ այն ինչ որ ստացւել է մեր ներկայացուցիչի մէջ,—յայտարարում է Մ. Մեթերլինկը,—այնտեղ կը մնայ ու կը պտղաւորւի՝ մինչև իր քայքայումը տարածութեան մէջ:

Այսինքն նախ քան որ մեր հետքերը կ'անյայտանան անհունութեան մէջ, ուր ոչինչ նրանց չի վերադառնի ²⁾

* * *

Ահա մեր ճտեղատաղիքը: Դիտել կանխաւ այս անձկութեան պատկերը:

Նրանք մահկանացուներն են, երկրային ողբերգական կատաստրոֆում վերջնականօրէն խեղդւելու ընթացքի մէջ:

Բայց Մահւան ընդհանրական ու յարատե այս կատաստրոֆի առաջ Մարդը կ'աւրդ է ասել. Որքան մեծ ու զարմանալի էք դուք, ճ Մարդու որդիներ, դուք՝ զոհերդ այնքան խոր և այնքան սարսափելի ժամանակի Խորհրդաւոր Ովկիանի:

1) A. Schopenhauer «Pensées et Fragments» p. 78 Paris.

2) M. Maeterlinck «La Grande Féerie» p. 222 Paris 1929.

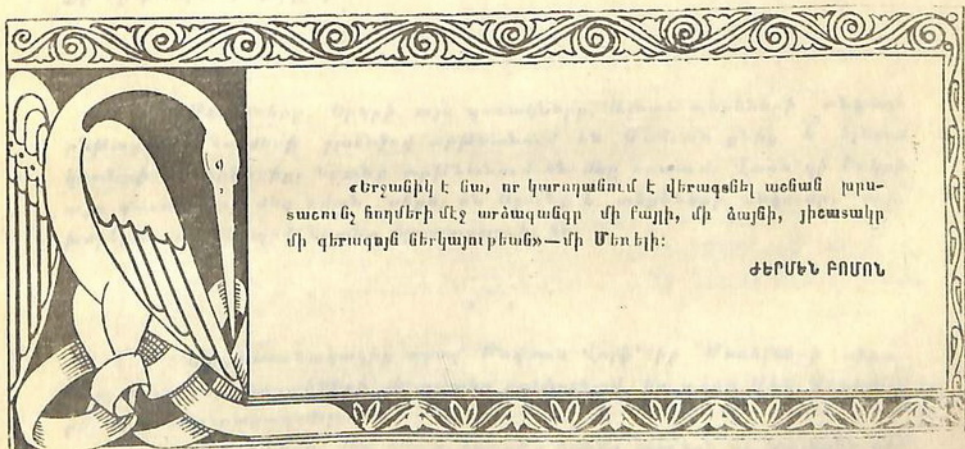
Die erste, welche in der Geschichte der
Kunstgeschichte eine wichtige Rolle spielt,
ist die Kunst der Steinzeit. In dieser
Zeit haben die Menschen gelernt, aus
Stein Werkzeuge zu machen, die ihnen
halfen, ihre Umgebung zu überleben.
Diese Werkzeuge waren sehr einfach,
aber sie waren auch sehr effektiv.
Die Kunst der Steinzeit ist eine
wichtige Grundlage für die Entwicklung
der menschlichen Kultur.

Die zweite wichtige Epoche in der
Geschichte der Kunst ist die Bronzezeit.
In dieser Zeit haben die Menschen
gelernt, aus Bronze Werkzeuge und
Waffen zu machen. Die Bronzezeit
ist eine Zeit der großen Entdeckungen
und der großen Kriege. Die Kunst
der Bronzezeit ist eine wichtige
Grundlage für die Entwicklung der
menschlichen Kultur.

Die dritte wichtige Epoche in der
Geschichte der Kunst ist die Eisenzeit.
In dieser Zeit haben die Menschen
gelernt, aus Eisen Werkzeuge und
Waffen zu machen. Die Eisenzeit
ist eine Zeit der großen Entdeckungen
und der großen Kriege. Die Kunst
der Eisenzeit ist eine wichtige
Grundlage für die Entwicklung der
menschlichen Kultur.

Բ.

ՆՂՆՆ ՆԻ ՄԵՌԵԼՆԵՐԻ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

«Երջանիկ է նա, որ կարողանում է զերագոնեւ աշխան թրս-
տառունչ հողմերի մէջ արձագանգը մի բայի, մի ձայնի, յիշատակը
մի զերագայն ներկայութեան» — մի Մեռելի:

ԺԵՐՄԵՆ ԲՈՄԸՆ

ԱՇՆԱՆ ԵՒ ՄԵՌՆԵՐԻ ԽՈՐՀՈՐԴ

Աշունը մի անսպաս աղբիւր է յիշատակներէ, քաղցր յիշողութիւնների, նրա խորհուրդը ամէն մարդու հոգում ոգեկոչել է տալիս Մեռելներէ Խորհուրդը, յիշատակը իր սիրելի Կորածների՝ Կեանքի սաւերներով պարուրած:

* * *

Աշունը ամէն մարդու հոգում վերապրել է տալիս անցած կեանքը մի բանի, մի էակի՝

* * *

Մեռելները, Երկրի այս գաւազները, Աշուն տներների անկման քնքայքայ, հոգմերի շունչով արթնանում են Մահւան քնից և ելնում կեանքի սաւերներից. նրանք արթնանում են մեր սրտում, վասն զի Երկրի այդ գաւազները միզ նման սիրել են Աշունը և տներների անկումը, ուր, խորհրդաւոր կերպով նրանք պատասպարւել են:

* * *

Մի ժամանակակից գրող՝ Թովմաս Վոլֆ՝ իր Մեռելների սիրահար, իր սիրելի Կորածների յիշատակը ոգեկոչելով, իր ազգի Մեծ Մեռելներէ, իրաւամբ բացագանչում է.—

«Մեռելները, մեզ նման, չբացին իրենց աչքերն ու նայեցին դիշերի ասպղաղարդ դէմքին, Երկրագնդի վիթխարի ու ժանուշագոյն լաւարին՝ ապրիլին և Աշնանը:

«Նրանք չսպասեցին՝ խորհելով, զգալով, նայելով վիթխարի ու խորհրդաւոր Երկրին գիշերը, Երկրէն վայրէ ու քնարեկան, այնքան քաղցր

ԾԱՆՈԹՈՒԹԻՒՆ.— Այս մտքերը վերցւած են իմ մի անտիպ աշխատութիւնից՝ «Մեռելների սաւերում» վերնադրի տակ:

ու տարօրէն ընտանի, իր ամբողջ տարածքը, իր վայրենութիւնն ու սարսափը, իր խորհուրդն ու խնդութիւնը, իր երկայնութիւնն ու կողտութիւնը անսահման, իր գերդ ու հնամենի արգասաւորութիւնը:

«Նրանք չզգացէին,— ինչպէս որ մենք ենք զգում, երբ սպասում էին գերշիւրը,— ցալցափթիթ ու մենաւոր փթթխարի երկիրն Ամերիկան:

«Նրանք չտեսան փխրուն աշխատանքը մանր մարդկանց ժանհազի, որ արտորում են խաւարի մէջ, մի բուռ կորչող արձագանգ ցրելով մեծ գետերի ափերին... Ձճանաչեցին նրանք, ինչպէս մենք ենք ճանաչել, ուրախութիւնն ու խորհուրդը, զաղտնի ու վայրի՝ անմահ երկրին¹⁾»:

* * *

Մեր բարեկամներից մենք պահում ենք խորապէս ու անկեղծօրէն միայն մեր Մեռելներին, որովհետև միայն Մեռելներն են մեզ պատկանում իսկապէս:

* * *

Իշխանուհի Բիբէսկօն, մոգական մի արեւստով, ոգեկոչում է Մեռելներին: Նա մի հազազիւտ շնորհք ունի, դա՛ համակրանքն է:

Նրա համար,— յայտարարում է Էդ. Ժալուն,— Մեռելները շարունակում են կատարել իրենց դերը այստեղ, երկրի վրայ. նրանք ամբողջովին թաղած չեն փոշու մէջ, ուր խառնում է բոլոր Մեռելների աճիւնը:

Նա գիտէ այն բոլոր շարժումները, որոնք կենդանացնում են Մեռելներին, այն հակումները, որոնք կենդանի են դարձնում նրանց իրենց ճանաչողների համար, ինչպէս և նրանց համար, որոնք երբեք չեն մոռեցել նրանց:

Այսու՝ մի շատ բարձր տաանձնաշնորհում, որ շատ քչերն ունեն, որովհետև գրողների մեծ մասը, որ խօսում է ուրիշների մասին, գործադրում է միայն այն անսեղ ռազմավարութիւնը, որ կայանում է նրանց գէպի մոռացութիւն մզելու մէջ:

* * *

Մեր Մեռելները՝ դրանք տերեւներն են կեանքից պոկւած:
Այն օրից, երբ նրանք Փիզիքապէս բացակայ են, նրանք ապ-

¹⁾ «Images» № 722, Le Caire, Egypte, 1943.

բողներէ համար նոյնպէս զոգիւելիք տերեւներէ էակներ են, որոնք հազել են մի մոգական գոյն, որ անգնահատելի է: Վազն զի այդ տերեւները հոգու աչքերի համար գառնում են թափանցիկ՝ որպէս բիւրեղ և նրանց մէջ կը տեսնէք բոլոր ձևերը, բոլոր շարժումներն ու բոլոր հակուճակները և բոլոր մըտազրութիւնները որ ունեն և ունեցել են:

«Այս է որ, երբ տերեւները մեռնում են, նրանք ընդունում են ծաղիկների գոյնը, գալիքի ցուքը ¹⁾», — արդարացիօրէն ասում է ուսմանական գիւղի գուշակուհին:

Ոչքնչ աւելի ճիշտ ու աւելի գեղեցիկ՝ քան մի գուշակուհու այս գեղեցիկ միտքը:

Մեռելները մեզ այցելում են յատկապէս աշնանը: Նրանք մեր սիրտն են մուտք գործում Կեանքի տխուրութեան հետ: Նրանք արթնանում են իրենց քնից, երբ Կեանքը լալիս է իր կանաչ հագուստի կոքստեան վրայ, իր բոյրերի կոքստեան, իր գոյների ու հրաշագայն ձևերի:

Մեռելները, իսկապէս խօսում են մեր սրտին միայն այդ ողբերգական ժամին՝ շատ գեղեցիկ Աշնանը: Երբ անտառներում ծառերը կ'ողբնում են իրենց տերեւները և այգիները մարդկանց թոււմ են աւելի մեծ ու աւելի դատարկ, այն ժամանակ նրանց լեզուն, մեր մեռելների լեզուն բացւում է:

Եւ երբ մեռած ճիւղերի արանքով երկիւնքը մեզ երևում է զարմանալի լայնքով և ամբողջ Խորհրդաւոր ներկան՝ ընդարձացած բնոյթով և ոչ մի արձագանդ չկայ Կեանքի, այնուհետեւ է, որ մեզ համար բացւում են աչքերը մեր Կորածների:

Եւ երբ նոյն ինքն Կեանքը քնած է ու անտառներ և Մարգը դաշտում, լեռներում, անտառներում զգում է մի տեսակ Խորհրդաւոր Կախարդանք, յուսահատութեան մի կախարդանք ու չի կարող բանալ ճարտար ու խորհրդաւոր իմաստը մեռած տերեւների և անտեսանելի ու հրաշապաստում կորուստը Կեանքի սքանչելի հագուստի, գոյնի, բոյրի ու ձևի՝ այն ժամանակ Մեռելները նայում ու գիտում են Կենդանիներին, երկրի էակներին ու իրերին: Եւ երբ Աշունը, — նշւպէս քերթողն է ասում, — թո՛ղք է տալիս ախրութեան ու գինովութեան՝ թոյլ օդի ²⁾ միջով և այդ օդը, յանկարծ,

¹⁾ «Les Nouvelles Littéraires», 19—8—1939.

²⁾ P. Verlaine.

բոլոր մահկանացուներին հաղորդում է մի Խորհրդաւոր սարսուռ, մի անբացատրելի շշուռ՝ այդ ժամանակ Մեռելները թռչում են դէպի մեզ, մեզ հետ խօսելու:

Նրանք իջնում են, որովհետեւ Մեռելները մեզ մօտ են գալիս հեանքից՝ տխրութեամբ. նրանք գալիս են վեհափառ լեռների կառարներէց, մութ անտառներից, խոր ովկէաններից ու վիթխարի անապատներից...

Ի՞նչ հառաչներ ու ի՞նչ հեծութիւն են արձակում նրանք հեանքի այդ գերադոյն ժամին:

Բայց Մեռելների ի՞նչ հառաչներ նոյնպէս և ինչ շշուկներ են լըսում նրանք՝ Ապրողները:

Ու երբեք նորէն Աշունը մահկանացուների համար չի տաղաչափում անոյժ օդի հետ՝ քան այդ գերադոյն ժամին, ուր սգաւոր հեանքը դուրս է բերում իր գաւազներին՝ Մեռելներին իր կրծքից. վասն զի անոյժ օդը արտայայտում է տխրութիւնները գունաթափ հեանքի:

Եւ ապա, այդ ողբերգական ժամին, Մեռելները, մեր սեփական Մեռելները, մեզնից ամէն մէկի սրելի կորածները, ցանկանում են խօսել, խօսել Ապրողների հետ: Նրանք խօսում են... Նրանք խօսում են մեզ հետ տերևների անկման միջոցով և երեկոյի ու գիշերի խստաշունչ հոգմերի հետ. արևի մայրամուտի մէջ:

Այս վեհափառ բարձունքներից Մեռելներն իջնում են անտառի ծառերի ճիւղերին, ուր թռչում ու երգում են թռչունները՝ և այստեղ՝ նըրանք սպասում են մեր գալուն, մեզ հանդիպելու համար:

Եւ երբ թռչունների թողած ճիւղերից բազմաթիւ տերևներ պոկւում են այդ տօգոյն օրւայ լուսթիւն, խորհրդաւոր լուսթիւն մէջ, և ընկնում գետին, ուր գիշերւայ տերևներն արգէն ըմպել են հողի գաղջութիւնը, ապա ամէն Մեռել, թափւած ընկնող տերևների մէջ, կերպարանափոխւած աշնան տերևի, ցանկանում է մեզ գիպչել. մեզ համբուրել...

Որքան այս բոլորը արտակարգ է, բայց՝ ճիշտ:

Ի՞նչ հնչիւն հեանքի, Մահաւան ու Սիրոյ՝ Անտառի սքանչելի այս ժամերին, Աշնանը:

Ձգում էք ձեզ նւաճւած հեանքով ու Մահով: Ով էլ որ լինի այդ մտղը, Աշնան գերադոյն այդ ժամին, հեանքի խորը և խորհրդաւոր ժամ, նա իր Մեռելներին զգում է իր մէջ, ուր նրանց սրում է. մեր Մեռելներն արգէն մտել են մեր սրտի մէջ:

Վասն զի ճիւղը, որտեղից քամին և շշուռջները խստաշունչ քամու ճօճել ու նետել են մէկ կամ երկու, երեք կամ չորս և կամ շատ տերևներ, ապա մի ճիւղ է որ աղդարարում է գալուստն ու էջը՝ Երկրի վրայ

մեր մեռելների և ընկած տերևները մեզ ազդարարում են իրենց մուտքը մեր սրտի մէջ:

* * *

Բայց Մեռները մեզ չեն խօսում միայն Աշնանը, երբ տերևներն ընկնում են, նրանք մեզ խօսում են նաև աստղազարդ գիշերին, երբ նրանք մեզ խօսում են աւելի խորը և պերճախօս: Նրանց լեզուն այդ ժամին տըպաւորիչ է ու խորհրդաւոր: Նրանք մեզ ցնցում ու գողացնում են, լացացնում ու աղօթել տալիս:

* * *

Մեռելները ապրողների համար ունեն ոչ միայն իրենց յիշեցումի ժամը, այլ և նրանք ունեն իրենց ձայնը, որով, զբօսնելով Կեանքի խորհրդաւոր խորքերում, հրգում ու խօսում են Ապրողներին: Ի՞նչ գեղեցիկ է այդ ժամը:

Պէտք է որ այդ ձայնը լսելի լինի Ապրողներին այն հրաշալի ժամին, երբ խօսում ու երգում է:

* * *

Մարդը, օրւայ որոշ ժամերին, առանց որ այդ օրը լինի աշնանային մի օր կամ ոչ, իր սովորական զբաղումների ընթացքում, ի տես մի էակի, մի իրի, մի գաղտնկարի՝ անմիջապէս իր սրտում լսում է մի արձապանգ՝ ի վշտոտ մրմունջներով և անբացատրելի քաղցր տխրութեամբ: Ո՞ր տեղից է գալիս այդ:

— Դա գալիս է Կեանքի խորհրդաւոր խորքերից. գալիս է մեր Մեռելներից. Դա արձագանգն է մեր սիրելի Կորածների ձայնի, որոնք գտնւում են Կեանքի ստեղծնեւում: Դա արձագանգն է մեր Մեռելների, որոնք մոռացւել էին մեր կողմից և որ տեսքը մի մարդու, մի բանի, մի գաղտնկարի՝ որ առնչութիւն ունենալով նրանց գոյութեան հետ, մեզ մտածեցնել է տալիս նրանց կեանքի մասին, յիշելու նրանց: Այդ արձագանգը, երբեմն, այնքան ուժեղ է, որ ցնցում է մեր ամբողջ մարմինը և խախտում մեր հոգին: Նա մի մահաւան գող է հաղորդում մեր մարմնակազմի բոլոր մասերին և արցունք է յարուցում աչքերում... Եւ ապա այդ արձագանգն օրհնում ու անյայտանում է կամ նիրհում չգիտես Կեանքի՝ որ կողմում կամ մութ տնկիւնում, բայց չի փլում, նա ապրում է միշտ Կեանքի անհունութեան մէջ: Ո՞րտեղ է նիրհում նա:

— Յայտնի չէ իր կայանի ճշգրիտ տեղը։ Անտառների կախաբե-
ները, սակայն, ասում են, որ այդ արձագանգը ներհում է ջրհորների խոր-
քում, անտառների ստւերում. ծառերի տերևներում, լճերի մակերեսին, ծա-
ղիկների մէջ, որոնք երազում են աստղազարդ գիշերներին միայն։

Յետոյ այդ արձագանգն անցնում է մեծ անապատներով ու ել-
նում լեռների կատարները... ու կորչում Կեանքի խորքերում։

Ուզժում ես զու, ժվ մարդ, նորէն լսել այդ արձագանգը։ Ուզժւմ
եա դու նորէն նրան վերապրեցնել քո սրտում։

— Բայց նրան նորէն լսելու համար, վերապրեցնելու համար հո-
գու մէջ, պէտք է նրան հարցնել նորէն Կեանքից. պէտք է նրան դուրս
բերել նոյն ինքն Կեանքի խորքերից. նրան պիտի հարցնել գերեզմանաջա-
րերից, գերեզմանոցի ծառերից, այդ գերեզմանոցում բուսած խոնարհ
բոյսերից։

Նրան պիտի հարցնել լուսնի մեկամաղձոտութիւնից, աստղազարդ
երկնքից, զարնան արեամուտի կախաբեղի ճառագայթներից, Աշնան քամու
մրմունջից, նուրբ արծաթաթոյր անձրևից, երաժշտութեան գիշերային հա-
մանւագից ու երգի ողբերգական շեշտերից։ Լսել այս բոլոր երևոյթների
ձայնը, երգը անմեղների՝ թռչունների ու մանուկների՝ դա նշանակում է
լսել Կեանքի արձագանգը։ Դրանք են, Կեանքի այդ երևոյթները, որոնք
կարող են, նորէն, վերածաղկեցնել մեր սրտերում մեր սիրելի կոբաժների
հոգին։

Պէտք է, մէկ խօսքով, թերթատել Մեռելների երեքնուկը, որտե-
ղից ելնում է այդ արձագանգը։

* * *

Բայց ճիշտ է արդեօք, որ գոյութիւն ունին, իրապէս, ջրհորներ՝
ուր Մեռելները թափնում են, լեռներ՝ որոնց վրայ նրանք բարձրանում են,
և խորհրդաւոր անտառներ, ուր նրանք ապրում են ծառերի խորհրդում և
անապատներ, ուր նրանք զբօսնում են ազատօրէն։

— Ո՛չ, Գոյութիւն չունի օրեւէ լեռ, ջրհոր կամ անտառ։ Աշխար-
հը նրանց չի ճանաչում։ Այդ անտառները, անապատներն ու լեռները՝ դա
Մարդն է. ապրողը. դա մեր սիրտն է։ Մեր Մեռելներն ապրում են միայն
մեր հոգում։

Դա այնտեղ, Հոգու Խորքերում է, ուր նրանք թափնում են,
բարձրանում, երգում ու զբօսնում։

Մեր մարմնի մէջ է, որ նրանք թափնւած են ու այնտեղ ապրում
են անտե՛ս՝ մի խորհրդաւոր օրէնքի միջոցով, որ կոչւում է ժառանգակա-
նութեան օրէնք, գիտական օրէնք, նրանք մեզ փոխանցել են իրենց սիրտն

ու մարմինը, իրենց արիւնն ու հոգին, իրենց առաքինութիւններն ու աւագ, իրենց թերութիւնները, իրենց սովորոյթներն ու հակումները, իրենց ֆիզիքական ու բարոյական դիմագծերը, մարմնական ու բարոյական նըմանութիւնը:

Հակառակ մեր կամքի՝ նրանք վերադառնում են մեր մէջ և, մեր կեանքի ամէն պահին, վերապրեցնում են բոլոր իրենց հակումները, ցանկութիւններն ու մտքերը:

Միայն թէ Մահւան այդ մասնիկները, անսահմանօրէն փոքր այդ հիւլէներն ու բջիջները մեր մէջ, կազմելով մեր մարմնի մասերը, կեանքի այդ ողբերգական ժամուն, Աշնանը, գուցէ մի խորհրդաւոր ազդեցութեամբ, մի գաղտնի հաղորդականութեամբ, կեանքի ու Մահւան տարրերի միջև եղած կախումով, — ազդում են ապրողի վրայ աւելի ուժեղ ու խորապէս, միլիոնաւոր ու միլիարդաւոր բջիջների վրայ, որ անհատն են կազմում, որոնք մեզ ցնցում, դողացնում են, ու զգալ տալիս իրենց ներկայութիւնը մեր մէջ, մեր մարմնում: Նրանք մեր մէջ գործում են ինքնիշխան: Ապրողները, — իրաւացիօրէն նկատում է Օ. Կոնտը, — կառավարւում են մեծեղնիքի կողմից ¹⁾:

ՄԵՌԵԼՆԵՐԻ ՍՏՈՒՆԵՐՈՒՄ

ՅԵՇԱՏԱԿՆ ՈՒ ԻՐ ԲՈՅՐԸ

ՔԱՂՅՐ ՀԵՌԱՒՈՐԸ

«Օ՛ դուք, պատկերներ ու տեսիլներ իմ երիտասարդութեան: Այսօր ես երազում եմ ձեզ. ինչպէս երազում եմ մեծեղնիքին, որ սիրում էի:

«Ձեզնից է իմ նախասիրած մեծեղնիք, որ ինձ է գալիս մի ահաբեկ բոյր, որ թեթեւացնում է սիրտը և արցունքներ հոսեցնում: Իսկա՜նպէս, նա յուզում ու թեթեւացնում է սիրտը նրա, որ նաւում է միայնակ ²⁾»:

* * *

Տերերները, որ ընկնում են ծառերից, միշտ երկրի մի կենդանի անկիւն են գտնում, ուր պատսպարւում ու հանգչում են: Նոյնն է պատա-

¹⁾ A. Comte «Cours de philosophie positive».

²⁾ «Ainsi parlait Zarathoustra», p. 152 «Le chant du tombeau».

հում նաև մեր Մեռելներին, որոնք կեանքից պոկւած՝ նոյնպէս մի կենդանի անկիւն պիտի գտնեն ապրողներէ մօտ, մի սրբազան անկիւն ամէն մի Ապոլոյի սրտում:

* * *

Մեռելները, մահից յետոյ, ապաստանում են կեանքի ստերներում, որոնք թեւածում են Քաղցր Հեռաւորի պարտէզի հորիզոններում...

* * *

Մեր սիրելի մեռելներն ուր են գտնուում: Ապրճում են նրանք Քաղցր Հեռաւորի մէջ:

— Իսկապէս, Քաղցր Հեռաւոր: Օ՛, ինչ քաղցր է նաւ Բայց Տէր է նաւ Նա այստեղ է, այնտեղ. Նա ամենուրեք է և ոչ մի տեղ. Նա՛ նրանց պատկանող բաների մէջ է, նա այն էակների մէջ է, որոնց հետ առնչութեան մէջ էր: Նա նրանց գերեզմանների, մեզ հետ անցրած կեանքի մէջ է: Նա այն տան մէջ է, ուր նրանք ապրել են, օգի, բոյրի և կամ պարտէզի ծաղիկների մէջ, ուր նրանք զբօսնում էին կամ սիրում նրանց: Նա նրանց շարժումների, նրանց ժպիտների ու հայացքների, խօսքերի ու շարժումների մէջ է: Նա գտնուում է մէկ խօսքով. Լուսաւոր Հեռուների մէջ, վասն զի դա Մեռելների Հեռաւորն է...

Օ՛, ինչպէս մթնշաղի խորքում. նրանք մեր սիրտը սեւեռում են այնտեղ, անհունօրէն, իրենց պատկանող բաների հետ, նրանց մահից յետոյ անձնաւորների մոտցած. նրանք մեզ սեւեռում են այնտեղ՝ իրենց գէժքերի մեռելաբլր աչքերով. նրանք մեզ սեւեռում են իրենց հոգով՝ պարուրած ստերներով, ապաշաւանքով:

Բայց Տէր է կայանը այդ Քաղցր Հեռաւորի:

— Նա մեր մէջ է. Նա գտնուում է մեր էութեան ու Հոգու խորհրդաւոր խորքերում, վասն զի միշտ սրտի լաւթիւնն է, յիշատակով ծաւալուն, այնքան փոքր բաներից կազմւած. անսահման նուրբ ու քնքոյշ, թնթիւն ու յուզիչ, որ ապրում է մեր աչքերի առաջ, եւ թողնում ենք որ թովեն ու յուզեն իրենց ոգեկան ներկայութեան ու ֆիզիքական բացակայութեան խորհրդով. եւ ասես անհմ Մեռելներն են որ լոււմ են, Մեռելներն են որ միատիկ հրաժեշտ են տալիս՝ լսելի լինելու համար Ապրողների հոգիից, երկրի այս բնակիչներին:

Քաղցր Հեռաւորը, սակայն, Յիշատակի մութ արեւներն է զար

կում, նա կրծում է մոռացութեան սարսափելի ալիքները, ալիքները Մահ-
ւան, հասնելու համար Ապրողի հեռաւոր ավիրն:

Հոգին, շնորհիւ Յիշատակի նրբին բոյրի, մուտք է գործում Քաղ-
ցըր Հեռաւորի գեղեցիկ պարտէզը և տեսնում է նրա խորհրդաւոր խորքե-
րում յուզիչ, յստակ ու զգայախար հայեացքներ, որոնք նայում են Լուսա-
ւոր Հեռուները, պարուրւած անհասանելի սքանչելիքներով:

Եւ այս Լուսաւոր Հեռուներից, այնուհետեւ, Ապրողներին գալիս են
քաղցր մտքեր, շոյող ձայներ՝ մինչև իսկ սառն երկինքների տակ: Որովհե-
տեւ Քաղցր Հեռաւորը զանգ առ զանգ կոչ է անում երեկոյի մեր Հոգուն,
Լուսաւոր Հեռուների երեկոյին, որի հնչիւնն իր թրթռուցների մէջ բերում
է մեր մեռելների հեկեկանքներն ու արցունքները՝ դէպի մեզ:

Եւ այնուհետեւ միայն, Մարդու Հոգին Աշնան խիստ քամու, տե-
րկների անկման մէջ կարող է լսել Մեռելներին, որ խօսում են ապրողներին,
լսել համր լիզուն իրերի ու էակների, խորհրդաւոր լիզուն Մեռելների ու Ապ-
րողների. որովհետեւ այդ լիզուն նոյնպէս գալիս է Լուսաւոր Հեռուներից...

* * *

Հոտոտելու միակ ծաղիկը, որ Մեռելները թողնում են ապրող-
ներին, դա Յիշատակն է:

* * *

Ահաւասիկ Պառնաս լեռան մի բնակիչը, Ապրլոնի որդին, քեր-
թող՝ Պրանսիս կարկօն, որի նուրբ հոգին գիտէ մուտք գործել Քաղցր Հե-
ռաւորի պարտէզը, ներշնչւած Լուսաւոր Հեռուներով, բուրաւէտ ու հեշտալի
ծաղիկներով, կազմւած սուեիրներից ու ապաշաւանքից:

Լսենք. ահաւասիկ Լուսաւոր Հեռուներից մի շող, որի վրայ նա
տեսաւ կեանքի մի սուեիր...

«Պանդոկում ես քեզ սպասում էի գիշերւայ պահուն...»

«Թւում էր սակայն որ դու անկասկած ուշանաս պիտի:

«Մէկը փողոցում հետևում էր քեզ ու անձայն սահում,

«Ու տեսայ ինչպէս մտնելուց առաջ յետ դարձար կրկին:

«Վախենում էիր ու ամուր փակում դռները նորէն,

«Եւ սուեիրը քո մնում էր դուրսը գիշերւայ մթին.

«Դա քո սուեիրն էր որ հետևում էր քեզ յամառօրէն:

«Ու սուեիրը քո միշտ էլ փողոցում, դրսուցն է կարծես

«Եւ այն պանդոկում, որտեղ որ յաճախ սպասել եմ քեզ:

«Բայց դու մեռել ես...»

«Եւ քո ստուերը միշտ էլ դռան մօտ քո մահւան օրից,
«Երբ հեռանում եմ՝ այժմ էլ նա է որ հեռուում է ինձ,
«Բայց երկնչեղով ու վախով լեցուն որպէս մի անբան.
«Կանգ առած պահուս նա էլ է կանգնում ու գետին կռուչում,
«Իսկ երբ խօսում եմ՝ ինձնից խուսափում ու հեռու փախչում...¹⁾

* *

Մեզնից սմէն մէկը, չէ՞ որ, նոյնպէս իր Մահւան ստուերն ունի,
որ բաղխում է մեր տան դուռը, կանգ առնում և ապա փախչում:
Բայց ինչ քաղցր է խորհել այդ ստուերի մասին:

* *

Ատուածոյ միտքը,—յայտարարում է Մոհամէդը,—հաւատացեալ-
ների հոգում խաղաղութիւնը իշխել կը տայ:

Նրա յիշատակը սրտերի խաղաղութիւն չէ՞:

Այս գեղեցիկ միտքը յատկապէս կիրառւում է մեր սիրելի Կո-
րածնների յիշողութեան պահուն:

Վասն զի, իսկապէս մեր սիրելի մի կորած էակի միտքը խաղա-
ղութիւն իշխել կը տայ մեզնից ամէն մէկի հոգու մէջ:

Եւ «Իր յիշատակը նոյնպէս խաղաղութիւն չէ՞ սրտերին»:

Ստուգիւ:

* *

Յիշատակը նուրբ բոյրն է քնքոյշ ու երախտադէտ հոգու:

* *

Եւ յիշատակը խորհրդաւոր մի կոչն է Մեռելների՝ Ապրողներին,
կոչ՝ նման մի ձայնի, որ իրեն լսելի է դարձնում գիրչերը, մի անտառի
խորքում, և որը բաղխում է մեր սրտի միևնոյն կէտին, աւելի ու աւելի
հապճեպ, այն չափով որ հեռանում է:

* *

Գիրեզմանը մի խորհրդաւոր քող է Մեռելների ու Ապրողների

¹⁾ Francis Carco, «Ombre», «Les Nouvelles littéraires» 1 janvier
1938. № 794

միջև:

Դա ամենաբարձր աղբիւրն է այն ողբերգական երաժշտութեան, որ մարդուն տանոււմ է դէպի երկու կատարներն ու անգունգները Կիանքի ու Մահւան՝ Սիրոյ մէջ, որպէս կարապի վերջին երգ:

Գերեզմանը, դա Մահւան ու Սիրոյ ողբերգութիւնների ողբերգութիւնն է:

Ողբերգութիւնը, ըստ մեծ մտածող Արիստոտէլի ճիշտ կարծիքի, ամենաբարձր ու ամենալիրւ ձեւն է քերթողութեան: ¹⁾

* * *

Մեր Մեռելների ապաստարանը մի սրբազան պարտէզ է, որսմանտեղ զա նոյնպէս և մեր ապաստարանն է, մեր պարտէզը:

Երբ մենք այնտեղ ենք, մեզնից ամէն մէկը, ընազգարար, որպէս յարգանքի տուրք Կորածներին, վերցնում է իր գլխարկը մի խորը լուսութեան մէջ, ո՛րը խզում է միայն հեկեկանքներով:

Մարդիկ, ասում է հայկական իմաստութիւնը, զնացին Մեռելի տունը և նրանցից ամէն մէկը ողբաց իր Մեռելը:

Ոչքնն աւելի ճիշտ քան այս գիտողութիւնը:

* * *

Յիշատակը Սիրոյ մի գուստն է, վասն զի նա ծնւել է գեղեցիկ աստուածուհի Վենուսի պարտիզում:

Յունական հանճարը յօրինել էր մի գեղեցիկ առասպել՝ բացատրելու համար նկարչութեան ծագումը, որը նաև յիշատակի ծագումն է: Մի սիրուն աղջիկ, ասում են, փափագելով պահել սիրածի պատկերը՝ մի խիճով պատի վրայ փորում է նրա ստերի շրջագիծը:

Սյուպէս՝ արեւստի ամէն ծնունդ մինչև Զևս ²⁾:

* * *

Մեռելների Յիշատակն ունի իր բոյրը, մի արեւոցուցիչ ու անպատում բոյր: Դա թարմ երեքնուկների լաւ բոյրը չէ. գաղջ ու թափանցող, ինչպէս ձմեռնային անձրեւի նորք կայլակները և կամ սառը ագաւոյսի մշուշների ստերը: Դա նոյնիսկ շուշանների ու վարդերի բոյրը չէ, այն անապակ բոյրը, որ ձեռք համակում է ու չի թողնում:

Այդ շնչելի բոյրը բոլորովին տարբեր է. դա նման է Լուսնի շիւհահեր, դողդոջ շողբեր ընդարձացնող շնչին՝ գարնանային գեղեցիկ երեկո-

¹⁾ A. et M. Croiset, «Manuel d'histoire de la Littérature grecque» p 503

²⁾ «Les Nouvelles Littéraires» 17—6—1939 Paris

յին, դա նման է բուրաւէտ գիշերի սաբաւուն, որ արթնացնում է ծաղիկներին ու թռչուններին, քերթողներին ու երաժիշտներին, և սիրահարներին, և իմաստուններին և որոնք, իրենց հերթին, արթնացնում են Մեռելներին իրենց ջնից և նրանց դրդում յաւերժահարսերի և ուրախ կարապիների ու ջնած ծաղիկների քաղցր ուրախութեան, չվախենալով, ստեղծների ու երազների հարեանութիւնից:

Ի՞նչ է այդ բոլրը:

Դա մի ինքնօրինակ խառնուրդ է կեանքի, Մահւան ու Սիրոյ, Քաղցր Հեռաւորի պարտիզում տարածւած, Լուսաւոր Հեռուներով շրմացած:

Դա մի ինքնօրինակ խառնուրդ է մոլորաքի և գերեզմանոցի համեմատ ծաղիկների հոտի, դաշտային ծաղիկների, կածանների ու չոր հողի, որոնք բուրում են արեւի շողերի գոնձը՝ մթերւած Երկրի ժամանակաւոր գարնան ընթացքում, կեանքի հետ, մեզ հետ ու Մահւան յաւիտենական գարնան ընթացքում, քնած Մեռելների հետ: Դա բոլորն է անտառում մեռած տերեւների և մոր հորածների Վասն զի մի անգամ տարածւելով այս Յիշատակի հողի, անցիալի հողի վրայ, այս օրհնեալ ծաղկի վրայ՝ մեզնից ամէն մէկը զգում է տակաւ առ տակաւ թմրութիւն, խորասուզում մի տեսակ նրաւութեան մէջ, մի հեշտալի ու անվսիճան երազանքի, անուշ, շատ անուշ՝ որպէս մանկութեան գութութեանք մայրական, որպէս անմեղ սիրոյ առաջին համբոյ՝ բղխած մի մաքուր սրտից, որպէս մի անմեղ պատանու հողին, որով նա բուրաւէտ խորհրդանիշ է:

Այս բոլորը մնայուն են, նա մեր ձեռքի հասողութեան վրայ է: Մենք կարող ենք այնտեղից առնել քերթւածների ու հազաւգիւտ զգայնութիւնների մի անհուն գոնձ, մեր յոգնատանջ հոգուն տալ դրսի կեանքի բարախումբներ, իր եթերային սնունդը, մաքուր ու երախտազէտ հոգուն յատուկ մանուկներին, յաւերժահարսերին, հրեշտակներին ու սիրահարներին՝ ամառային աստղազարդ գիշերի լազուրը, գեղեցկութիւնն ու երաժշտութիւնը ապրող:

Բայց այդ եթերային սնունդը շատ գրաւիչ է և իր բոլոր՝ միշտ ուժեղ, որովհետեւ սրտի քերթւածքը բերում է այդ խոստացւած Երկրի, Բուրաւէտ Դրախտի բեղուն գոնձին ոյժերի նորափթթում և Լուսաւոր Հեռուների ծաւալում:

Մեռելների Յարութիւն՝ մարդու սրտում կատարւում է նրանց ապաստանի պատեմունքի միջոցով:

* * *

Ի յիշատակ իր սիրելի Մեռելների՝ մեզնից ամէն մէկը իր տան մի անկիւնում պիտի ստեղծի յիշատակի, պաշտամունքի ու սիրոյ մի օջախ, մի փոքրիկ սրբազան տաճար՝ համար երգերի ու լուռ աղօթքի, ինչպէս որ կառարւում էր հնագոյն հասարակութեան մէջ:

* * *

Այսպէս, ի յիշատակ իր ամենասիրելի Մեռելների, սրանց խորանի առաջ, կը մեկնեն մի փունջ քրիզանթիւս և շէկ ու շառագոյն ոստեր, որոնցից աշունն ախորժում է՝ պնդելու համար արուարձանների գերեզմանատների մինութիւնն ու լուսթիւնը:

* * *

Ոչ ոք,—յայտարարում է Հ. Թէնը, խօսելով Կառլայլի մասին,— աւելի հզօր դժգոհումով հոգեպիշ չի դիտել համար աստղերը, որոնք յաւերժօրէն թաւալում են տժգոյն երկնակամարում և պարուրում մեր փոքրիկ աշխարհը: Ոչ ոք կրօնական աւելի երկիւղածութեամբ հոգեպիշ չի դիտել անհուն խաւարը, որ մեր խեղճ միտքը յայտնում է մի, պահ՝ որպէս ցոլք՝ ու անմիջապէս մեռ կողքին մռայլ անդունդը, ուր գնում է հանգչելու «Կեանքի բոլոր մոլեգնութիւնը»:

Աչքերը ափորաբար սեւեռած են այդ մեծ խաւարների վրայ և նա պաշտամունքի ու յոյսի սօրսուրով պատկերում է այն ճիւղը, որ կրօնները թափել են թափանցելու համար:

Ահա թէ ինչ է ասում Կառլայլը, մեր սրտում կառուցելիք փոքրիկ եկեղեցու առթիւ, այնտեղ պաշտելու համար մեր սիրելի Մեռելներին:—

«Ամենահեռուոր լեռների սրտում կանգնած է փոքրիկ եկեղեցին, մեռելները ննջում են նրա շուրջը, ճերմակ շիրմաքարերի տակ՝ երջանիկ յարութեան սպասումով: Քո հոգին բոլորովին մեռած կլինի, եթէ երբէք չի մի ժամի, կէս գիշերի հեծեծանքի ժամին, երբ այդ եկեղեցու լուսապատկերը կախւած է երկնքում և էութիւնը կլսեաւ է խաւարներում՝ դու անտարբեր լինես, եթէ նա քեզ չի ասի անպատում բաներ, որոնք կը հասնեն մինչև հոգին քո հոգու:»

Ո ժեղ է նա, որ մի եկեղեցի ունի, այն՝ ինչ որ կարող ենք եկեղեցի կոչել: Նա կանգուն է նրանով, թէպէտև անհունութեան կենտրոնում, յաւիտենութեան համախառնարանում, նա կանգուն է որպէս մարդ՝ Աստուծոյ և մարդու առաջ: Անեղբ ու լայնածաւալ տիեզերքը նրա համար

դառնում է մի հաստատուն քաղաք, մի բնակավայր՝ որ ճանաչում է¹⁾։

Մարդը, որի մասին խօսում է հառաջը, մի արտակարգ և ուրիշ-
ներից անջատւած էակ չէ։ Մեղսից ամէն մէկը, ամենահամեստն և ամենա-
մեծը, իր հոգեկան պարտիզում, ներսը, կարող է ունենալ իր «եկեղեցին»,
ուր ննջում են մեր Մեռելները²⁾։ Որքան քաղցր է այս ներքին պարտիզում
ապրել մեր սիրելի հորածներին սիրով։

Մեռելները նոյնքան կարիք ունեն սիրոյ, որքան ապրողները։
Նրանք չեն մեռնում այն ժամին, երբ հոգ են իջնում, այլ այն չափով՝ որ
սուղում են մոռացութեան մէջ. և միայն մոռացութիւնն է որ անջատումը
դարձնում է անդարձ։ Ձրոյններ որ մոռացութիւնը խտանայ նրանց վրայ,
Քաւական է որ, ամէն օր մէկ հատիկ մտածում յատկացնեն նրանց, մեր
այն մտածումներից, որ անհաշիւ ցրում ենք այնքան անօգուտ առարկանե-
րի վրայ. նրանք չեն երազի այլևս հեռանալ, նրանք կը մնան մեր շուրջ
և մենք չենք իմանայ թէ ինչ է գերեզմանը. որովհետեւ գերեզման չկայ,
որքան էլ խորը լինի նա, որ մեր միտքը չբարձրացնի նրա սալաքարը և
չցրի նրա բեկորները³⁾։

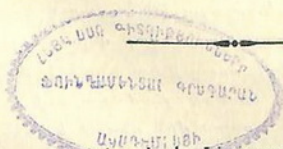
Այս առթիւ աւելի գեղեցիկ ու քնարերգական ձևով, Մեթերլին-
կից էլ տուալ, մեր չքնաղ քնարերգակ Պետրոս Դուրեանն ասում էր «Իմ
մահը» իր հոգակաւոր բանաստեղծութեան մէջ.—

«Իսկ աննշան եթէ մնայ

Երկրի մէկ խորշն հողակոյտն իմ,

Եւ յիշատակս ալ թառամի,

Ահ, այն ատեն ես կ'մեռնիմ»։

¹⁾ H. Taine, «Histoire de la Littérature Anglaise» t. V. p. 235

²⁾ M. Maeterlinck, «Les Débris de la Guerre» p. 255 Paris 1918

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԼԽԱՎՈՐ ԳԻՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ԵՐԵՎԱՆ

ԳԱՆ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0073306

[20]

A ^{III}
5093

Հուտով մամուլին կյանքնաւի նոյն հեղինակի
«ԱՆԱՀԻՏ ԱՍՏԻԱԾՈՒՀՈՒ ՎԵՐՁԻՆ ՅԱՅՏՆՈՒԹԻՒՆԸ».

ՆԻԻՐԻՈՒՄ Է ՍՈՅՆ ԳԻՐՔԸ
ԴՈԿՏՈՐ Գ. ՄԱՇՈՒՐԵԱՆԻ
ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ
ԻՐ ԱՅՐԻՑ

ԳԻՆՆ Է 100 ՌԻԱԼ

Արտատպագրւում է 3 գոլլար:

Դիմել՝ տպարան «Մուգերն» և Թեհրանի բոլոր
գրախանութները:

Տպարան «ՄՈՒԵՐՆ», Թեհրան